

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

NAXÇIVANDA MƏKTƏB TƏHSİLİ VƏ PEDAQOJİ FİKRİN İNKİŞAF TARİXİ (XIX ƏSR VƏ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

İxtisas: 5804.01 – “Ümumi pedaqogika, pedaqogikanın
və təhsilin tarixi”

Elm sahəsi: Pedaqogika

İddiaçı: **Vahid Məmməd oğlu Rzayev**

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN – 2024

Dissertasiya Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Pedaqogika və psixologiya” kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Rəsmi opponentlər:

pedaqoji elmlər doktoru, professor
Rüfət Lətif oğlu Hüseynzadə

pedaqoji elmlər doktoru, professor
Hikmət Əbdül oğlu Əlizadə

pedaqoji elmlər doktoru, professor
Hümeyir Hüseyn oğlu Əhmədov

tarix elmləri doktoru, dosent
İbrahim Feyzulla oğlu Kazımbəyli

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.40 Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasında qeydiyyat nömrəsi BED 2.40/1 Birdəfəlik Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

Pedaqoji elmlər doktoru, professor
İsmayıl İsrafil oğlu Əliyev

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Qızıltac Tarverdi qızı Şahbazova

Elmi seminarın sədri:

Pedaqoji elmlər doktoru, professor
Ləzifə Nağı qızı Qasımova

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Bu gün ölkənin regionlarında təhsilin və pedaqoji fikrin keçilmiş yolunun öyrənilməsi, tarixən formalaşmış ictimai-mədəni sərvətlərimizin daha dərindən, hərtərəfli araşdırılması işi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Regionlarda məktəb və pedaqoji fikrin inkişaf mərhələlərini, onun spesifikasını araşdırıb üzə çıxarmaq, ölkə pedaqoji fikrində yeri və mövqeyini müəyyənləşdirmək bir çox cəhətdən vaciblik qazanır.

Əvvəla, regionlardakı təhsil tarixinin mütərəqqi əsasda inkişafını və bu inkişafa təsir göstərən amilləri, maarif sahəsində verdiyi bəhrələri aşkara çıxarmaq günümüzün, zəmanəmizin pedaqogika elmimiz üçün aktuallaşdırdığı məsələlərdir. Digər tərəfdən, Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikrin öyrənilməsi hər şeydən əvvəl, ölkə pedaqoji fikir tarixinin tamlığı və zənginləşməsinə xidmət edir, mütərəqqi ənənələrdən bu gün də istifadə imkanlarının müəyyənləşdirilməsinə əsaslı köməklik göstərir.

Naxçıvanda tərbiyə və təlim təcrübəsinin tarixi Azərbaycan pedaqojisinin tərkib hissəsidir. Bu təhsil-tərbiyə təcrübəsi hər şeydən əvvəl, regionun köklü, yerli əhalisinin – azərbaycanlıların milli və mədəni xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Regiondakı təhsil müəssisələrinin inkişaf istiqamətinin öyrənilməsi məktəb və pedaqoji fikrimizin tədqiqi və inkişaf mərhələlərinin çox əhəmiyyətli hissəsinin öyrənilməsi işinə tamamlayıcı, zənginləşdirici mahiyyət verir.

Naxçıvan bölgəsi Azərbaycanın tarixində həmişə şərəfli və əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Ona görə də tədqiqat problemi bu gündü pedaqoji mahiyyəti ilə yanaşı, sosial-siyasi əhəmiyyətə malikdir.

Bölgənin Azərbaycan üçün əhəmiyyətini Ümummilli lider Heydər Əliyev parlaq bir şəkildə ifadə edərək söyləmişdir: *“Naxçıvan Azərbaycanın ən qədim diyarlarından biridir, çox zəngin tarixə malik olan bir hissəsidir, 5000 il tarixi olan Azərbaycan torpağıdır. Bu tarix çox zəngin hadisələrlə doludur. Bunların hamısı*

Azərbaycan üçün Naxçıvanın nə qədər qiymətli olduğunu həmişə göstərib, göstərib və gələcəkdə də göstərəcəkdir”¹.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda təhsil və pedaqoji fikrin inkişaf tarixi, bu inkişafın hansı obyektiv və subyektiv səbəblərlə əlaqədar olduğu, həmçinin təhsilə xalqın dini-etnik xüsusiyyətləri və psixologiyasından irəli gələn münasibətlər kifayət qədər öyrənilməmişdir. Daha dəqiq desək, bəhs olunan bu məsələlər üzrə müəyyən sistemə malik, ümumiləşdirilmiş səviyyədə əsərlər yoxdur. Problemin öyrənilməsi istiqamətində görülən işlər içərisində pedaqoji hadisə və faktlara düzgün münasibət, həqiqi elmi yanaşma nümayiş etdirmək cəhətdən də arzu olunan səviyyədən danışmaq olmaz.

Tədqiqatlarda XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikrin inkişafı tarixinə aid ilkin fikir və mülahizələr ötən əsrin ikinci yarısından başlanmışdır. Bu cəhət daha çox tarixi və ədəbi-mədəni araşdırmalarda, qismən də elmi-pedaqoji tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır. Problemin öyrənilməsi işində pedaqojiyönlü tədqiqatlar kimi professor Hüseyn Əhmədovun və professor İbrahim Mollayevin əsərlərini göstərmək olar. Professor H.Əhmədov “XIX əsr Azərbaycan məktəbi”² adlı fundamental monoqrafiyasında Azərbaycan məktəb təhsilinin XIX əsr üzrə geniş, əhatəli mənzərəsini yaratmış, bu dövrü öyrənməyin metodoloji və pedaqoji əsaslarını müəyyənləşdirmişdir ki, bu da özündən sonrakı tədqiqatçıların yolunun işıqlandırılması, məktəb və pedaqoji fikir tariximizin daha da zənginləşməsi işinə əsl xidmət nümunəsidir. Monoqrafiyada Azərbaycanın digər bölgələrindəki təhsil müəssisələri kimi Naxçıvanda fəaliyyət göstərən məktəblərdən də bəhs edilmişdir. Professorun Naxçıvan qəza məktəbi haqqında ayrıca məqaləsi də nəşr olunmuşdur³.

¹ Naxçıvan MR təşkil olunmasının 75 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yubiley iclasında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. // Şərq qapısı, 1999, 12 oktyabr

² Əhmədov H.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. – Bakı: Təhsil, – 2006

³ Əhmədov H.M. Naxçıvanda dünyəvi təhsil məktəbi. Seçilmiş pedaqoji əsərləri, 12 cildə, I cild. –Bakı: Təhsil, –2006, – s.320-324

Professor İ.Mollayev Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikrin inkişaf tarixi ilə bağlı bir sıra tədqiqatların müəllifidir. Alimin bu tədqiqatları içərisində “M.T.Sidqinin pedaqoji görüşləri”⁴ mövzusunda yazdığı dissertasiyası böyük pedaqoqun təlim-təربiyəyə aid nəzəri görüşlərinin ilk və fundamental təsviridir. Əsəri “Məktəbi-Tərbiyə”nin milli təhsil tariximizdə tutduğu yeri lazımi səviyyədə, elmi əsaslarla işıqlandıran bir tədqiqat kimi qiymətləndirmək olar. Professorun “Naxçıvan MSSR-də xalq maarfinin inkişafı”⁵ adlı kitabçası XX yüzilliyin sovetlər dönməsinə həsr olunmuşdur. Burada qismən də olsa, həmin əsrin ilk illərində Naxçıvanda fəaliyyət göstərən ana dili məktəbləri haqqında məlumat verilmişdir.

Regiondakı məktəblərin, xüsusi ilə də məktəbdar müəllimlərin, maarifçi-pedaqoji ideyaların daşıyıcıları olan ziyalıların fəaliyyəti və baxışları haqqında ədəbi-mədəni tədqiqatlarda mühüm əhəmiyyətə malik fikir və mülahizələr vardır. Təhlillərimiz göstərir ki, Naxçıvan ictimai-mədəni mühitinin bu istiqaməti üzrə araşdırmalar daha çoxdur.

Bu araşdırmalar Naxçıvanda ədəbi mühitin tədqiqi ilə bağlı olsa da, maarifçi-pedaqoji həyatın öyrənilməsində də əhəmiyyətlidir. Akademik İsa Həbibbəylinin, professorlardan Hüseyn Həşimovun, Əsgər Qədimovun, filologiya elmlər doktoru Fərman Xəlilovun və digər tədqiqatçıların araşdırmalarında öyrəndiyimiz problemin bu və ya digər cəhətləri öz əksini tapmışdır.

Bu qrupa daxil etdiyimiz tədqiqatlar içərisində akademik İsa Həbibbəylinin əsərlərini ayrıca qeyd etmək lazımdır. Müəllifin “Cəlil Məmmədquluzadənin mühiti və müasirləri”⁶ fonunda Naxçıvan ictimai-mədəni mühitinin böyük bir ziyalı dəstəsinin maarifçilik fəaliyyətini, təhsil təcrübəsini, yeni pedaqoji düşüncə uğrunda mübarizə söylərinin ümumi mənzərəsini yaratması xüsusi

⁴ Mollayev İ.A. M.T.Sidqinin pedaqoji görüşləri. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016

⁵ Mollayev İ.A. Naxçıvan MSSR-də xalq maarifinin inkişafı. – Bakı: Bilik, – 1983.

⁶ Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə mühiti və müasirləri. – Bakı: Azər nəşr, – 1997; Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. – Bakı: Nurlan, – 2007; Həbibbəyli İ.Ə. Nuhçıxandan Naxçıvana. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015

əhəmiyyətə malikdir. Görkəmli alim respublikanın və xarici ölkələrin arxiv, muzey və kitabxanalarından çoxlu sayda topladığı sənədlər əsasında yazıçı-ziyalıların ictimai-ədəbi fəaliyyəti ilə yanaşı, pedaqoji işdə iştirakını da üzə çıxarmış, tədqiqatların nəticələrindən elmi-pedaqoji mühitin faydalanması üçün əlverişli zəmin hazırlamışdır.

Müstəqillik dövrünün ərəfəsi və müasir şəraitdə bölgənin bəhs olunan dövrünə aid yeni, elmi əhəmiyyətinə görə seçilən bir sıra tarixi tədqiqatlar da işlənib hazırlanmışdır. Bu əsərlər, həmçinin ədəbiyyatşünaslıq, pedaqoji və digər elmi istiqamətlərdə hazırlanmış tədqiqatlar artıq Naxçıvanşünaslığın yaranması və inkişafından bəhs etməyə imkan verir. Tarixi tədqiqatlar içərisində Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, professor Z Şahverdiyevin⁷, Səid Sadıqovun⁸, V.A.Quliyevanın⁹, Xumar Vaidovanın¹⁰, Ə.Fərəcovun¹¹ tədqiqatlarını və digərlərini göstərmək olar. Bu tədqiqatlarda bəhs olunan dövrün tədris müəssisələrinin adı, tipi, məktəblərin məzmun-istiqamətini əks etdirən anlayışlardan əsasən düzgün istifadə edilmişdir.

Naxçıvan qəza məktəbi təhsil tariximizdə dövrünə görə yeni inkişaf meylləri ilə, təhsilin dünyəvi məzmunu ilə seçilən tədris müəssisəsi kimi tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş, kifayət qədər olmasa da məktəbin fəaliyyət göstərdiyi dövr ərzində bu və ya digər məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün araşdırmalar aparılmışdır. Bununla belə, bu tədris müəssisəsinin meydana gəlmə şəraiti, təlim-tərbiyə prosesinin məzmun xüsusiyyətləri, şagird kontingentinin tərkibinin müxtəlifliyi və bu müxtəlifliyi yaradan səbəblər, məktəbin müəllimləri və onların regionun mədəni həyatında iştirakı və s.

⁷ Şahverdiyev Z.Ə. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. – Bakı: Elm, – 2008

⁸ Sadıqov S.H. Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixindən. – Bakı: İrşad, – 1995

⁹ Кулиева В.А. Роль и позиция мусульманского духовенства в социальной и культурной жизни Нахичевани, Эриванской губернии и Зангезура в XIX начале XX вв. – Баку:Елм, – 1999

¹⁰ Вайдова Х.Р. История города Ордубад в XIX начале XX вв. – Баку:Нурлан, – 2007

¹¹ Фараджев А.С. Ордубад. Историко-экономический очерк. – Баку, – 1970

məsələlər ya heç işıqlandırılmamış, yaxud da səthi işlənilmiş, bəzi hallar da isə təhriflərə yol verilmişdir.

Azərbaycanın bir çox bölgələrində XIX əsrin ortalarına yaxın yeni ziyalı zümərəsi Rusiyadakı Qərb yönümlü mütərəqqi pedaqoji ideyaları mənimsəməklə ana dilinin tədrisi və təlimin ana dilində aparılması ideyasının reallaşdırılması işinə əsaslı təsir göstərə bildilər. Naxçıvanda da bu istiqamətdə müəyyən canlanma yaranmış, yenilik əlamətləri ilə dərinləşən və zənginləşən işlər görülmüşdür. M.T.Sidqinin unikal təcrübələri Azərbaycanın digər bölgələrindəki məktəblərdə istifadə olunan təlim və tərbiyə usullarının yeni məzmun keyfiyyətləri ilə zənginləşməsində xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Dissertasiyada M.T.Sidqinin “Əxtər” və “Tərbiyə” məktəbi haqqında yeni, ilk dəfə tədqiqata cəlb edilən sənədlərindən bəhs olunmuşdur.

Bütün dövrlərdə pedaqoji nəzəriyyə və praktikanın qarşısında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi, yetişən nəslin təlim və tərbiyəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi durur ki, bu da zamanın tələbi kimi sabaha, gələcəyə hesablanmış məqsəddir, ülvi bir yoldur. Naxçıvanda məktəb təhsilinin və pedaqoji fikrin meydana gəlməsi və inkişafı mərhələlərinin öyrənilməsi xalqımızın zəngin pedaqoji irsi, tərbiyə haqqında görüşləri, təlim, təhsil nəzəriyyəsi və təcrübəsi ilə daha dərinlən tanışlığa imkan verir, bu böyük milli-mənəvi xəzinəni layiqli töhfələrlə zənginləşdirir.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikrin inkişaf tarixinin araşdırılması, müəllim-ziyalıların maarifçi fəaliyyətinin öyrənilməsi vacib olan bir problem kimi qarşıda durur. Naxçıvanda xalq təhsili və pedaqoji fikrin problemləri üzrə görkəmli ziyalıların, müəllimlərin, yazıçı və şairlərin ideya-əqidə birliyi, maarifçi baxışları, Azərbaycan pedaqoji fikrinə verdiyi töhfələr lazımi səviyyədə öyrənilməmişdir. Bəhs etdiyimiz problem araşdırma obyektini kimi ciddi elmi-tədqiqatlara layiqdir..

Tədqiqatın obyektini Naxçıvanda elm, təhsil və pedaqoji fikrin inkişaf tarixinin öyrənilməsidir.

Tədqiqatın predmetini XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikir tarixinin inkişaf xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın məqsədi XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda təhsilin təşkilinin mənzərəsini aşkarlamaq, regionda təhsilin və pedaqoji fikrin spesifik xüsusiyyətlərini və qanunauyğunluqlarını, təzahür amillərini müəyyənləşdirmək və bu sahədə tədqiqatlarda yol verilmiş nöqsanları, ziddiyyətləri üzə çıxarmaq, çarizmin rus cəmiyyətinin həyat tərzinə uyğunlaşdırma səylərinin vasitəsi olan dövlət tədris müəssisələrinin ana dili və rus-Azərbaycan məktəblərinin yaradılmasında, milli özünüdərkini yüksəldilməsində rolunu aydınlaşdırmaqdan ibarətdir.

Belə bir ümumi məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı **vəzifələrin** həllinə səy göstərmişik:

1. Qədim dövrlərdən XIX əsrə qədər məscid məktəblərinin dini maarifləndirmə və qismən də olsa, dünyəvi təhsillənmə funksiyasını, orta əsr pedaqoji fikrimizin, tərbiyə nəzəriyyəsinin ümumi xülasəsini verməklə, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda, həmçinin bütün İrəvan quberniyasında məktəb və mədrəsələrin ümumi vəziyyətini öyrənmək, bu tədris müəssisələrinin yayılma arealının ilk mənbələr əsasında elmi təsvirini vermək, onlara dövlətin yerli idarəçilik orqanlarının münasibətini üzə çıxarmaq;

2. İmperiyanın müstəmləkə siyasətinə xidmət edəcək tədris müəssisələrində təhsil alan azərbaycanlıların və burada Azərbaycan dilinin tədrisi məsələlərini araşdırmaq, Naxçıvan qəza məktəbinin meydana gəlməsi və inkişafını öyrənmək;

3. Ordubad şəhər və kənd ibtidai məktəblərinin (Yengicə, Nehrəm, Cəhri, Baş Noraşen və başqalarının) bölgədə milli tərkibinə görə azərbaycanlı uşaqların təhsilə cəlb edilməsi işində yeri və rolunu üzə çıxarmaq;

4. M.T.Sidqinin “Əxtər”, “Tərbiyə” məktəbi və sonuncu məktəbin əsasında oğlanlar üçün yaradılmış Naxçıvan rus-Azərbaycan məktəblərinin milli təhsilin, milli düşüncənin formalaşması və inkişafı yolunda yeri və rolunu aydınlaşdırmaq, qızlara dünyəvi təhsil verən Naxçıvan rus-Azərbaycan qız məktəbinin yaranma və inkişaf tarixini tədqiq edib, elmi dövriyyəyə çıxarmaq;

5. XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində bölgənin müəllim-ziyalı təbəqəsinin yeni düşüncə ocağı kimi məktəb təhsilini

yaxşılaşdırmaq, savad təlimində ana dilinin rolu haqqında görüşlərini, bu sahədə göstərdikləri mübarizə əzmini işıqlandırmaq, onların bilavasitə Naxçıvan təhsilinin problemləri ilə bağlı fikir və düşüncələrini müəyyənləşdirmək;

6. Naxçıvanda təhsilin və pedaqoji fikrin tarixi ilə əlaqədar hadisələrin faktik ardıcılığını yaratmaq, regionda məktəblərin (xüsusi ilə milli məktəblərin) inkişafına siyasi hadisələrin, sosial-mədəni tədbirlərin təsirini müəyyənləşdirməyə səy göstərmək.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq dissertasiyada məntiqi, tarixi-müqayisəli, problemlixronoloji, təhlil-tərkib, retrospektiv metodlarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiyəyə çıxarılan müddəalar:

1. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikrin inkişafını ictimai-siyasi şərait və bunun əsasında mədəni mühit şərtləndirmişdir.

2. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikrin inkişafı yeni, min illərin ənənələrindən fərqli siyasi-iqtisadi, ictimai-mədəni dəyişikliklər şəraitində inkişaf etmişdir. Tədqiqatın əhatə etdiyi dövrdə təhsilin və məktəb sisteminin inkişafı cəmiyyətin mənəvi və mədəni tələbatının nəticəsi idi.

3. Sosial-mədəni amil (fenomen) kimi təhsil müəssisələri regionun həyatında və ictimai praktikada yeni görüşlərin, demokratik fikrin, milli oyanış hərəkətinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

4. Məktəb və pedaqoji fikrin inkişafı çoxnövlü hadisə olub, məktəb quruculuğunun konkret tarixi təcrübəsinin təzahürü kimi üzə çıxmış, struktur-məzmun baxımdan yeni əlamət və keyfiyyətlərlə zənginləşmişdir.

5. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda yeni, mütərəqqi pedaqoji ideyaların yayılması regionda milli pedaqoji fikri və məktəb təcrübəsini dövrün tələbləri səviyyəsinə qaldırmaqla Azərbaycan məktəbinin və pedaqogikasının inkişafında müstəsna rol oynamışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, dissertasiyada:

- XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində təhsilin və pedaqoji fikrin inkişaf dinamikasına aid materiallar kompleks şəkildə və sistem halında tədqiqata cəlb edilmişdir. Tədqiq olunan dövrə məxsus arxiv sənədləri və onların araşdırmaya cəlb olunma forması, həcmi, məzmun xüsusiyyətləri, bəhs olunan dövrün tədris müəssisələrinin tipi, dərəcələri və inkişaf mərhələləri, bütövlükdə tarixi-pedaqoji hadisələrin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli təsiri elmi əsasda, tarixi həqiqətlərə əsaslanmaqla öyrənilmişdir. Bu materiallardan elmi ədəbiyyatda istifadə edilməsi və ümumən mövzunun tədqiq olunma səviyyəsi problem kimi qoyulmuş və həll edilməsinə səy göstərilmişdir.

- Zəngin arxiv materialları, digər ilk mənbələr əsasında yazılmış dissertasiyada Naxçıvan diyarının məktəb və pedaqoji fikrinin çox əhəmiyyətli və mürəkkəb bir dövrü öyrənilməklə Azərbaycan təhsili və pedaqoji fikrinin inkişafında regionun ictimai - pedaqoji mühitinin yeri və mövqeyi araşdırılıb üzə çıxarılmışdır.

- Tədqiqatlarda (ədəbiyyatşünaslıq, tarix, pedaqogika və digər elm sahələri üzrə) bir çox hallarda bəhs olunan dövrün müxtəlif səciyyəvi və müxtəlif məzmunlu tədris müəssisələri arasında fərqli xüsusiyyətlər nəzərə alınmamış, eyni tip tədris müəssisələri kimi qiymətləndirilmiş və beləliklə də, elmi əsası olmayan fikir və mülahizələr irəli sürülmüş, bir sıra dolaşıqlara, səhvlərə, əsassız müdələrin yaranmasına yol verilmişdir. Tədqiqat zamanı bu cür səhvlərin aradan qaldırılmasına da səy göstərilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti.

Tədqiqat zamanı Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikirlə bağlı materiallar kompleks şəkildə öyrənilmiş, bu mənbələrin pedaqogikaşünaslığımızda yeri və mövqeyi məsələsinə diqqət yetirilməklə:

a) Regiondakı ümumi təhsil müəssisələri, kənd ibtidai məktəbləri, milli məktəb nümunəsi kimi ana dili və rus-Azərbaycan məktəbləri, həmçinin xeyriyyəçilik məqsədləri daşıyan müxtəlif növ tədbirlərə ictimai-mədəni çərçivədə yanaşma nümayiş etdirilməsinə və beləliklə, tədris-pedaqoji şərhinə səy göstərilmişdir;

b) XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikir tarixinin sosial-mədəni mahiyyəti təsvir edilmiş və

əsaslandırılmış, problemin dövrü nəşrlərdə, normativ sənədlərdə əks olunma səviyyəsi aşkar edilmiş, bölgədə məktəb və pedaqoji fikrin inkişaf tarixi haqqında biliklərimiz zənginləşdirilmiş, möhkəmləndirilmişdir;

d) Dissertasiyada Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikrin inkişafına aid materiallardan istifadə edilərkən tədqiqatın konsepsiyasının müəllif variantı təqdim olunmuşdur.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondadır ki, onun nəticələri və faktlarından:

- Tədris vəsaiti, monoqrafik tədqiqat, regionun kitabxanaları və muzeylərinin tarixi-pedaqoji bazasının formalaşdırılması sahəsində;

- Pedaqoji təmayüllü orta ixtisas tədris müəssisələrində və ali məktəblərdə, ixtisas artırma kurslarında, universitetlərin pedaqoji fakültələrində tədris olunan “Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi”, “Naxçıvanda təhsilin tarixi”, “Naxçıvan tarixi”, “Tarixi diyarşünaslıq” kurslarında istifadə oluna bilər:

Tədqiqatın aprobeşiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas məzmunu müəllifin nüfuzlu elmi jurnallarda nəşr olunmuş 30-dan artıq (o cümlədən 5-ü xaricdə) məqalə, tezis və konfrans materiallarında, həmçinin “Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikrin inkişafı (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri)”, “Naxçıvanda qadın təhsili uğrunda mübarizə və Naxçıvan rus-Azərbaycan qız məktəbi”, “XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində İrəvanda və Naxçıvanda məscid məktəbləri və mədrəsələr” adlı kitablarda öz əksini tapmışdır. Dissertasiya işi Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Pedaqogika və psixologiya” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya giriş-24.191işarə, I fəsil-76.343 işarə, II fəsil-116.106, III fəsil-41.889 işarə, IV fəsil-82.867 işarə, V fəsil-110.498 işarə, nəticə-9.614 işarə. Cəmi:-431.317 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya giriş, beş fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısından ibarətdir. Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsasları, tədqiqat metodları, elmi yeniliyi

müəyyənləşdirilir, işin nəzəri-praktik əhəmiyyəti göstərilir, müdafiəyə təqdim olunan müddəalar və aprobasiyası barəsində məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslı **“Naxçıvanda elm və təhsilin inkişafında məscid məktəbləri və mədrəsələrin rolu”** adlanır və iki paraqrafdan ibarətdir. Fəslin **“Qədim dövrlərdə və Orta əsrlərdə Naxçıvanda məktəb təhsili və pedaqoji fikrin inkişafı haqqında”** adlı birinci paraqrafında qədim tarixə malik Naxçıvanın maddi-mənəvi sərvətlərində əhalinin mənimsədiyi bilik və bacarıqlara aid tarixi, ədəbi, pedaqoji tədqiqatlarda əks olunan nadir nümunələrdən, hadisələrdən bəhs olunur. Tarixçi-alimlərin araşdırmaları göstərir ki, Gəmiqaya rəsmləri Naxçıvanın qədim sakinlərinin məişət və yaşam məqsədlərindən doğan bilik və bacarıqlara malik olduğunu, nizamlı, düşünülmüş davranış və hərəkətlərə yiyələndiyini əyani şəkildə sübut edir. Gəmiqaya insanları rəsm yaratmaq sənətinin harmoniyasına aid bilik və təsəvvürlərə malik olmuşlar. Şəkli yazını qayalar üzərində rəsm edə bilməsi qədim insanların həyatında, məişətində, təcübı iş, fəaliyyət prosesində bu işarələrin böyük əhəmiyyətinin göstəricisidir. Tədqiqatçıların bir çoxu bu şəkli yazıları **“tayfa savadı”** adlandırırlar.

Naxçıvan bölgəsinin Mərənd, Urmiya, Təbriz kimi doğma yurd yerləri ilə yaxın ərazidə yerləşməsi Zərdüştlük dininin bu ərazidə yayılmasına zəmin yaratmışdır. Bu dini qanunlar dövrünün çox mükəmməl tərbiyə kodeksləri idi.

Azərbaycanda İslamın qəbul edilməsi digər sahələrdə olduğu kimi ölkənin ictimai-mədəni həyatında yeni tarixi mərhələnin başlanğıcını qoydu. Yeni dinin əsasları ölkədə təhsili və pedaqoji düşüncənin yeni məzmun istiqamətinin müəyyənləşməsinə zəmin yaratdı. Öyrənmə ənənələrimizin yeni mərhələsinin başlanğıcı kimi dini-ideoloji təsisatların – məscidlər yanında məktəblərin, mühüm mədəniyyət mərkəzləri kimi böyük şəhərlərdə (Naxçıvan, Təbriz, Marağa, Şamaxı, Gəncə) ali tip tədris müəssisələrinin-mədrəsələrin geniş şəbəkəsinin yaranması dövrü başlandı.

XII əsrin 30-70-ci illərində Naxçıvan şəhəri xeyli inkişaf etmiş, Şərqi mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. XI əsrdə Qətran Təbrizi, Əsəd Tusi kimi dövrünün məşhur şairləri, yüksək istedadlı, dahilərə məxsus fəhm, sövqətəbəlliyə malik Əcəmi Naxçıvani bu

qədim şəhərdə yaşamış, Şərq aləminə öz bilik və təcrübəsini buradan yaya bilmişdilər. Təbii ki, onların yenilik və orijinallıq keyfiyyətləri müxtəlif elm və sənətlərin nailiyyətlərinin mənimsənilməsi əsasında baş tuta, tamamlana bilərdi. Belə bir cəhət o, zamankı Naxçıvan şəhərinin yüksək təhsil mühiti ilə əhatə olduğundan bəhs etməyə imkan verir.

Naxçıvan mədrəsələrinə dair Elxani fərmanı fikrimizi təsdiq edir. Fərmanda mədrəsədə təhsilin məzmunu, burada dərs deyən müdərrişlərin, həmçinin tələbələrin hüquq və vəzifələri-mədrəsə daxili qaydalara əməl etmə prosedurları dəqiq şəkildə ifadə olunur ki, bu da hələ XIII əsrdə Naxçıvanda təhsilin çox yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərir¹².

Orta əsrlərdə Naxçıvanda bir çox mütəfəkkirlər yaşayıb-yaratmışdır. Onlardan bir çoxu bu torpaqda doğulub boya-başa çatsalar da, sonralar müxtəlif ölkələrə və böyük şəhərlərə gedərək İslam Şərqi mədəniyyətinin, elminin, təhsilinin inkişafında misilsiz xidmətlər göstərmişlər. Nəsrəddin Tusi, Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvani, Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani, Baba Nemətullah Naxçıvani dövrünün məşhur filosofları idi.

Övliyə Çələbi XVII əsrin ortalarında şəhərin abidələrindən bəhs edərkən, o Əcəminin yaratdığı türbələrdən danışır, 40 məscid, 20 karvansara, 1000-ə qədər dükan, 7 hamam, 33 minarə olduğunu yazır. “Səyahətnamə”də Övliyə Çələbi Naxçıvan hamamlarından və məscidlərindən heyranlıqla bəhs edir və qeyd edir ki, hamamların divarları kaşı ilə, döşəmələri isə mərmərlə örtülmüşdür¹³

Birinci fəslin ikinci paraqrafı **“XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda məscid məktəbləri və mədrəsələr”** adlanır. Göstərilir ki, məscid məktəbləri və mədrəsələr ümummüsəlman təhsil mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi Azərbaycanda savad təlimi və şəriətin əsaslarının öyrədilməsinin çox mühüm vasitəsi olmuş, zaman-zaman nəsillərin, böyük

¹² Hüseyinzadə Ə. Naxçıvan mədrəsələrinə dair bir Elxani fərmanı, //Azərbaycan SSR EA Məruzələri, c. XXI. – 1960, № 12, – s.1268-1273

¹³ Salamzadə Ə.R. Əcəmi Əbubəkr oğlu və Naxçıvan memarlıq abidələri. – Bakı: İşıq, – 1976, – s.82

mütəfəkkirlərin ali mədrəsə təhsilinə, yaxud müstəqil şəkildə təhsillənmə yoluna işıq salmışdır. Bu məktəblər orta əsrlərdə də, Rusiyanın müstəmləkə işğalından sonrakı dövrlərdə də Azərbaycanın bölgələrində geniş yayılmış, yeni şəraitdə bu və ya digər səviyyədə öyrənmə funksiyasını davam etdirmişdir.

Bu dövrdə bölgədəki mədrəsə təhsili və məscid məktəbləri haqqında mənbələr kimi V.Qriqoryev, O.S.Yevetski, İ.İ.Şopen, N.İ.Voronov, N.Zeydlis və başqalarının tarixi-statistik nəşrlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

“Статистическое описание Нахичеванской провинции” adlı kitabda Naxçıvan şəhərinin məscidləri və onların nəzdindəki məktəblər haqqında müəyyən məlumat əldə etmək olur. Müəllifin qeydlərindən aydın olur ki, “*Şəhər əhalisinin demək olar ki, əksəriyyətinin uşaqları hər gün qədim məscidlərdən birinə toplaşır ki, bura onların cəlb edildiyi tədris müəssisəsi sayılır*”¹⁴. Müəllif Ordubad şəhərində fəaliyyət göstərən tədris müəssisələrindən heyranlıqla danışaraq yazırdı: “*Məktəb binaları xüsusilə gözəldir... Aşağı mərtəbədə mollalar yaşayır və uşaqlara təlim verirlər...Demək olar ki, şəhərin hər bir küçəsində məscid var, lakin böyük məscidlər ikidir*”¹⁵.

“Обозрение Российских владение за Кавказом” adlı nəşrdə Naxçıvan şəhərində iki böyük məscid olduğu göstərilir. Məscidlərdən biri əhalinin dua və ibadətlə məşğul olması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Olduqca sadə tikilmiş ikinci məsciddən məktəb kimi istifadə edilir. 615 tüstüçixandan ibarət olan Ordubad şəhərində isə 6 məscid olduğu qeyd edilir¹⁶.

İrəvan və Naxçıvandakı məscid və məktəblər haqqında nisbətən müfəssəl məlumat verən mənbələrdən biri İ.İ.Şopenin bölgənin tarixinə aid əsərləridir. O yazır ki, İrəvanda tədris müəssisələri məscidlər yanında təşkil edilir ki, bu məktəblərdə onlarla oğlan uşağı

¹⁴ Статистическое описание Нахичеванской провинции, сост. В.Г. – Санкт-Петербург, – 1833, – 41 с.

¹⁵ Yənə orada, 141 s.

¹⁶ Обозрение Российских владений за Кавказом Часть IV, СПб., 1836, 231-232

savad təliminə yiyələnirlər. Şəhərin Hüseyn Əli xan məscidində 200-ə yaxın şagird təhsil alır¹⁷.

Naxçıvan və Ordubad məscidləri haqqında statistik məlumatlara gəlincə, Şopen göstərir ki, Naxçıvan şəhərində iki məscid, Ordubad şəhərində isə altı məscid, iyirmi beşə qədər müsəlman ibadət evi var. Ordubad əyalətində 30-a yaxın az və ya çox dərəcədə salamat qalmış məscid var ki, onların hər birində 30-a yaxın müsəlman uşağı oxuyur¹⁸.

1853-cü ildə nəşr olunmuş İrəvan quberniyası üzrə hərbi-statistik təsvirdə Naxçıvanda 3 məscidlə yanaşı, 4 ibadət evinin olduğu göstərilirdi. Bu məscidlər yanında məktəblərdə 16 müəllim-molla dərs deyir, 145 şagird təhsil alırdı. Məscidlər Naxçıvandan Ordubada gedən yolun üstündə yonulmuş böyük daşlardan tikilmiş, daxili müxtəlif bəzəmələrlə bəzədilmişdi¹⁹

XIX əsrin 60-70-ci illəri üzrə məscid məktəblərinə aid illik hesabatların aparılması işinə nəzarətin xeyli gücləndiyi hiss olunur. Bu məsələyə imperiya idarəçiliyinin ən yüksək dairələrində baxılmış və 29 iyun 1867-ci il “Qafqaz tədris hissəsi haqqında Nizamnamə” qaydalarında təsbit olunmuşdur. Nizamnamədə göstərilirdi ki, *“Qafqazda Xristianlığın yayılması cəmiyyətinin nəzdində olan kilsə və monastrlar yanındakı məktəblər, eyni zamanda məscid məktəbləri quberniya və vilayətlərdəki məktəb direksiya və inspeksiyalarına tabe olmayan tədris müəssisələridir. Sonuncular (məscid məktəbləri) yerli polis idarələrinin tabeliyində qalır ki, məktəblər direksiyasının rəhbərləri onlar haqqında zəruri hesabatların hazırlanması üçün hər il statistik məlumatlar toplamağa borcludurlar”*²⁰.

XIX əsrin 60-70-ci illərində dövrünə görə məscid məktəblərinin geniş şəbəkəsinin yaranması bu tədris müəssisələrinə hökumətin rəsmi nəşrlərində də diqqətin artmasına səbəb olmuşdur.

¹⁷ Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпохи ее присоединения Российской империи. – Санкт-Петербург, – 1852, – с.462

¹⁸ Yənə orada, s.688

¹⁹ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том 16, Часть, 6, Эриванская губерния. – Санкт-Петербург, – 1953, – 261-263 с.

²⁰ Полное собрание законов Российской империи.Том 42, Часть I, – Санкт-Петербург: Сборник, – 1867, – с.1017

“Кавказский календарь” məcmuəsinin 1871-ci ilə aid buraxılışındakı statistik məlumatdan aydın olur ki, quberniyanın İrəvan, Naxçıvan, Ordubad kimi əsas şəhərlərində məscid məktəbləri əvvəlki illərə nisbətən hiss olunacaq dərəcədə artmışdır. Naxçıvan məscid məktəblərində 245 nəfər, Ordubad məktəblərində isə 250 nəfər şagirdin oxuduğu qeydə alınmışdır²¹

“Сборник статистических сведений о Кавказе” adlı nəşrdə Naxçıvanda dörd məscid məktəbi olduğu göstərilir. Bu məktəblərdə sadə şəhər təbəqəsinin uşaqları çoxluq təşkil edir. Ordubadda isə 5 məscid məktəbinin fəaliyyət göstərdiyi yazılır²². Digər bir nəşrdə isə 1873-cü ilin statistikasına əsaslanaraq Naxçıvan və Ordubad qəzalarında 733 şagird və 40 müəllim olmaqla 36 məscid məktəbi olduğu qeyd olunur²³.

XIX əsrin 90-cı illərində məscid məktəblərində islahatlar aparılması haqqında fikir və mülahizələr yarandı. Bu məktəblər haqqında ilk yazılar “Qafqaz” qəzetində çap olundu. Müzakirələrdə məscid məktəblərində gigiyenik tələblərin gözlənilməməsi, rus dilinin və dünyəvi elmlərin tədrisinə yer verilməməsi xüsusi olaraq qeyd olunur və həlli yollarının müəyyənləşdirilməsinə səy göstərilirdi. Müzakirələr zamanı A.O.Çernyayevski də vacib və maraqlı doğuran tövsiyələrlə çıxış etmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“Qafqazda Rusiya imperiyasının təhsil müəssisələrinin formalaşması sistemində Naxçıvan qəza məktəbi: meydana gəlməsi və inkişafı”** adlanır və beş paragrafı əhatə edir. Fəslin birinci paragrafı **“Qafqazda ilk rus dövlət məktəbləri və Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri”** şərh olunur. Azərbaycanda maarifçi hərəkatın yaranması və yayılmasında rus dövləti tərəfindən təsis edilən məktəblərin xüsusi əhəmiyyəti var idi. Hər şeydən əvvəl, bu məktəblərdə tədrisin məzmunu zamanın

²¹ Кавказский календарь на 1871 год. – Тифлис, – 1870, – с.379

²² Сборник статистических сведений о Кавказе. Том, I, (состов. и издан. под редакцией Н. И. Вороннова), – Тифлис, – 1869, – с.50; 55

²³ Сборник сведений о Кавказе: в 7-х т. Т. VII. (Под ред. Н. Зейдлица). – Тифлис, – 1880, – с.25

tələblərinə müəyyən dərəcədə cavab verəcək bir halda idi. Təhsilin mahiyyətində dünyəvilik səciyyəvi cəhət idi.

Professor H.Əmədov yazırdı ki, “...dövlət tərəfindən açılan ilk məktəblər həyata bir yenilik gətirdi: yeni üsullu dərsliklər və tədris vəsaitləri yazıldı, rusca təhsil alan yeni ziyalılar dəstəsi yetişdi”²⁴

Rus hökuməti Qafqazda dünyəvi məktəblər açsa da, onların fəaliyyət dairəsinin genişlənməsinə imkan vermirdi. Çar hökumətinin Zaqafqaziyada açdığı ilk məktəb Tiflis Nücəba məktəbi idi. Araşdırmalarımız göstərir ki, azərbaycanlı uşaqlar Tiflis Nücəba məktəbi yarandığı ilk illərdən etibarən burada təhsil almış, təlim işlərində yaxşı nailiyyətlər əldə etmişlər. Məktəbin 1807-ci tədris ilinin sonunun nəticələrinə aid Qafqazın baş hakimi general-feldmarşal qraf İ.V.Qudoviçin Rusiya Xalq Maarif nazirinə göndərdiyi 27 iyul 1807-il tarixli rəsmi məktubunda fikrimizi təsdiqləyən bir faktla tanış oluruq. İ.V.Qudoviç məktəbdəki tədris işlərinə aid maraq doğuran belə bir cəhəti diqqətə çəkərək yazırdı: “...mən özüm Tiflis Nücəba məktəbini şəxsən gözdən keçirmiş, təhlil etmişəm. Buradakı yaxşı nizam-intizam, səliqə-sahman məni tamamilə məmnun etdi. Şagirdlərin təlimdə yaxşı nailiyyətlər, uğurlar əldə etmək səyləri, çalışqanlığı və qeyrət göstərmələrini müşahidə etdim ki, xüsusilə onların arasında general-leytenant Cəfərqulu xan Şəkinskinin oğlu İsmayıl paşa ... qısa müddət ərzində olduqca yaxşı müvəffəqiyyətlər əldə etmişdir”²⁵.

Tiflis Nücəba məktəbinin təhsil tariximizdə yeri ondan ibarətdir ki, rus dövlət məktəbi kimi Azərbaycan dili müstəqil bir tədris fənni olaraq ilk dəfə məhz burada öyrədilmişdir. 1819-cu ildə olaraq ilk dəfə məhz burada öyrədilmişdir. 1819-cu ildə Qafqazın baş komandanı general A.P.Yermalovun rəyi əsasında Tiflis Nücəba məktəbində əsaslı dəyişikliklər, yeniləşmə işləri həyata keçirildi. Təhsilin məzmununda müəyyən dəyişikliklər aparıldı. 1807-ci ildən tədris olunan latın və alman dilləri tədris proqramından çıxarıldı və əvəzində Azərbaycan dili müstəqil fənn kimi məktəbin tədris

²⁴ Əhmədov H.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. – Bakı: Təhsil, – 2006, – 38 s

²⁵ Акты Кавказскою Археографический коммиссию: в 12-х т Т. IV. – Тифлис, – 1870, – 27 s.

proqramına daxil edildi. Bu cəhət ona əsaslanırdı ki, Qafqazın rus adminstrasiyasının, general Yermalov da daxil olmaqla, bütün əvvəlki nümayəndələri Azərbaycan dilinin bu ərazilərdə olduqca praktik əhəmiyyətə malik olduğunu görmüş, bu dili öyrənmədən Qafqazı gəzib-dolaşmağın hərbi işlərdə, dövlət idarələrində yerli xalqlarla ünsiyyət qura bilməyin mümkünsüzlüyünü dərk etmişlər.

Tədqiqat zamanı Tiflis Nüçəba məktəbinin ilk Azərbaycan dili müəlliminin şəxsiyyəti haqqında az da olsa məlumat əldə etmək mümkün oldu. Bu müəllim Mirzə Cəfər Puşmalov idi. M.C.Puşmalov 1819-1829-cu illərdə Tiflis Nüçəba məktəbində, 1830-cu ildə isə Tiflis gimnaziyasında Azərbaycan dili fənnini tədris etmişdir²⁶.

Bu dövrün məktəbləri sırasında Azərbaycanın Şəmşədil mahalının əsilzadə ailələrindən girov götürülmüş uşaqlar üçün “Amanatlar məktəbi”²⁷ şərti adıyla təsis olunmuş və Tiflisdə üç ilə yaxın fəaliyyət göstərmiş tədris müəssisəsini də qeyd etməliyik. Siyasi mövqelərdən, müstəmləkə niyyətlərindən irəli gəlsə də, “Amanatlar məktəbi” rusların azərbaycanlı uşaqlar üçün açdığı ilk tədris müəssisəsi sayıla bilər. Şagirdlərin milli tərkibini yalnız azərbaycanlıların təşkil etməsi, Azərbaycan dilinin, şəriət dərslərinin və rus dilinin öyrədilməsi, bunlarla yanaşı ibtidai təlimin verdiyi imkanlar (fənlər) daxilində təhsilin dünyəviliyi bu tədris müəssisəsini rus dövlətinin Qafqazda açdığı ilk məktəblərdən biri hesab etməyə əsas verir.

Çar hökuməti XIX əsrin ilk illərindən Türkmənçay müqaviləsinə qədərki dövr ərzində regionda özünün məqsədlərindən asılı olaraq bir qism əhaliyə maarifləndirmə siyasəti aparmış, Tiflis Nüçəba məktəbi, Tiflis Nüçəba Hərbi məktəbi, girov götürülmüş uşaqlar üçün tədris müəssisəsi yaratmaqla gələcək təhsil siyasətinin təməlini qoya bilmişdi. Bu məktəblərdə təhsilin dünyəviliyi, yerli

²⁶ Gürcüstan Respublika MDTA, F. 1105, iş 100, 69 v.

²⁷ Русская старина. Ежемесяное историческое издание. Мартъ 1886 год. Записки Дмитрия Ивановича Кипиани. – с.517-588

dillərin bir fənn kimi öyrədilməsi sonrakı dövrlər üçün olduqca faydalı təcrübə idi.

İkinci fəslin ikinci paragrafı **“Rusiya Xalq Maarif Nazirliyinin məktəb nizamnamələri və Naxçıvan qəza məktəbi”** adlanır. Burada göstərilir ki, çar hökumətinin Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda sistemli təhsil siyasəti bu ərazidə qəza məktəblərinin tədris müəssisələri kimi müəyyən şəbəkəsinin yaranması ilə nəticələndi. 2 avqust 1829-cu ildə Rusiya Xalq Maarif Nazirliyi tərəfindən Zaqafqaziya məktəblərinin ilk Nizamnaməsi əsasında Zaqafqaziyada bir gimnaziya və 20 qəza məktəbinin açılması nəzərdə tutulurdu. Nizamnaməyə görə Azərbaycan ərazisində qəza məktəbləri Şuşa, Gəncə, Şamaxı, Bakı, İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Quba şəhərlərində və Qazax distansiyasında açılmalı idi. Lakin nizamnamənin qüvvədə olduğu 1835-ci ilə qədərki dövr ərzində hökumət Azərbaycan şəhərlərindən yalnız dördündə - Şuşa (1830), Nuxa (1831), Bakı (1832), Gəncə (1834) və bir də indiki Ermənistanın paytaxtı sayılan qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanda qəza məktəblərinin fəaliyyətini reallaşdırma bildi.

1835-ci il Nizamnaməsi 1829-cu il qaydalarından əsaslı şəkildə fərqlənməsə də, təhsilin struktur-məzmununda yenilik əlamətləri nəzərə çarpacaq dərəcədə idi. Bu Nizamnamə üzrə açılması nəzərdə tutulmuş qəza məktəbləri üç sinifli tədris müəssisələri kimi fəaliyyət göstərməli idi. Bu sənəddə Azərbaycanın Şamaxı, Naxçıvan, Quba, Qazax distansiyası və (Ordubad şəhərində qəza məktəbi təxirə salınmaqla) Lənkəran şəhərlərində qəza məktəblərinin yaradılması vacib hesab edilmişdir. Qafqazın rəsmi idarəçiliyində müxtəlif bəhanələr gətirilərək Quba, Qazax və Ordubad şəhərində qəza məktəblərinin yaradılması təxirə salındı. Nizamnamə əsasında Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərəcək ilk məktəb Naxçıvan şəhərində yaradıldı. Məktəbin rəsmi açılışı 15 mart 1837-ci ildə oldu.

Naxçıvan qəza məktəbi Ehsan xanın oğlanları İsmayıl və Kəlbəli xanın təşəbbüsü və himayəsi ilə onların şəxsi evində fəaliyyət göstərmişdir. Bina məktəbə 12 il müddətinə pulsuz verilmişdi. Mənbələrdə İsmayıl xan və Kəlbəli xanın məktəbin nəfinə gümüş pul ilə 200 manat ianə etdikləri də göstərilir. Araşdırmalarımız göstərir ki, İsmayıl xan və Kalbəli xan ianə etdikləri gümüş pul ilə 200

manatı müvazi olaraq İrəvan qəza məktəbinin tədris-maddi bazasının yaxşılaşdırılması nəfinə köçürülməsini də vacib saymış, öz arzularını ifadə edən razılıq məktubu ilə bir neçə dəfə Qafqaz Tədris Dairəsinə müraciət etmiş və nəticədə istəklərinə nail ola bilmişlər²⁸. Əlbəttə ki, belə bir təşəbbüs yalnız xeyriyyəçilik fəaliyyəti kimi yox, döğmə yurd yerlərinə təəssübkeşlik hissənin təzahürü kimi də əhəmiyyətli idi.

Naxçıvan xanlarının maarifçi-xeyriyyəçi fəaliyyəti haqqında tarixin silinməyən səhifələrindən biri də Kalbalı xanın bilavasitə tövsiyəsi ilə İrəvan şəhərində azərbaycanlı uşaqlar üçün yaradılmış məktəbdir. 1877-ci ildən fəaliyyətə başlamış məktəb İrəvan şəhərində əsrlərlə formalaşmış təhsil tariximizin əhəmiyyətli səhifələrindən biri sayıla bilər. İlk günlər 15 uşaq ilə fəaliyyətə başlayan məktəbdə ilin sonunda 105 nəfər şagird təhsil almışdır. Məktəbdə tez bir zamanda uşaqların təlimi üzrə diqqəti çəkən müvəffəqiyyətlər əldə edilmiş, onun məktəbindən progimnaziyaya qəbul olan şagirdlər ən yaxşı şagird hesab olunmuşlar.

Qafqazın ilk canişini M.S.Voronsovun hakimiyyəti (1845-1855) dövründə Zaqafqaziya məktəblərinin 18 dekabr 1848-ci il Nizamnaməsinin birinci maddəsində təntənəli şəkildə qeyd olunurdu ki, Zaqafqaziya ölkəsində, Stavropol quberniyasında, ümumən bütün Qafqazda xüsusi tədris dairəsi yaradılır.

29 oktyabr 1853-cü il tarixdə Qafqaz məktəblərinin fəaliyyəti haqqında qəbul edilmiş Nizamnamədə Naxçıvan regionu üçün əhəmiyyətli sayıla biləcək Ordubad əhalisinin uzun müddət ərzində şəhərdə rus dövlət məktəbinin yaradılması üçün göstərdikləri səylərin həqiqətə çevrilməsi idi. Ordubad iki sinfli ibtidai məktəbi 1854-cü ildə məhz bu Nizamnamə əsasında fəaliyyətə başladı.

Qafqaz təhsil müəssisələri haqqında sonuncu, 25 iyun 1867-ci il Nizamnaməsi regionun təhsilinin ümumrusiya təhsilinə yaxınlaşdırılmasında oriyentiri müəyyənləşdirdi. Nizamnamənin ikinci paragrafında Qafqazda fəaliyyət göstərən tədris müəssisələri 5 məktəblər direksiyalarına və bir inspeksiya bölməyə bölünürdü: Tiflis, Stavropol, Kuban, Kutaisi, Bakı məktəblər direksiyaları ilə yanaşı,

²⁸ Ermənistan Mərkəzi Dövlət Arxivi, F.1., s.1., iş 345, v.5

İrəvan məktəblər inspeksiyasıda yaradılırdı. Burada göstərilirdi ki, *“Naxçıvan və Ordubad məktəbləri yuxarıda göstərilən direksiyalardan uzaq olduğundan həmin məktəblər İrəvan Progimnaziyası ilə birlikdə İrəvan İnspeksiyası adı altında birləşdirilərək xüsusi inspeksiya yaradılır”*²⁹.

İrəvan klassik progimnaziyası bu tip məktəblərdə tədrisi vacib hesab edilən iki qədim dillər (latın və yunan dilləri) əvəzinə yalnız bir qədim dil – Latın dili təlim edilən tədris ocağı kimi nəzərdə tutulurdu. Naxçıvan qəza məktəbi progimnaziyaya yaxın ərazidə yerləşdiyi üçün burada da xarici dil kimi Latın dilinin tədrisi vacib hesab edildi.

Rusiyanın daxili quberniyalarında ibtidai təhsil üzrə baş verən islahatlar təhsilin sonrakı pillələrində də yenilik və dəyişiklikləri zəruri etdi. Qəza mərkəzlərində və böyük şəhərlərdə strukturu və məzmununa görə əvvəlki tədris müəssisələrindən fərqlənən yeni tip tədris müəssisələrinin - şəhər məktəblərinin yaradılması gündəmə gəldi. Bu məktəblər 31 may 1872-ci ildə təsdiq olunmuş xüsusi Nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərirdi. Naxçıvan şəhər məktəbi də mövcud qəza məktəbinin bazası əsasında 1879-cu ildə üç sinifli şəhər məktəbinə çevrildi.

Beləliklə, Qafqaz və Zaqafqaziya tədris hissəsi haqqında nizamnamə qaydaları 1867-ci ilin Nizamnaməsi ilə başa çatdı. Bu qaydalar regiondakı məktəblərə aid sonuncu normativ sənəd oldu. Azərbaycanda, ümumən Qafqazda rus dövlət məktəblərinin fəaliyyəti hökumətin 1829, 1835, 1848, 1853, 1863 və 1867-ci il Qafqaz məktəbləri haqqında nizamnamələri vasitəsi ilə həyata keçirilmişdi. Bu Nizamnamələrdən 1835-ci ilə aid olanı Naxçıvan qəza məktəbinin, 1853-cü ilə aid olanı isə Ordubad şəhər ibtidai məktəbinin fəaliyyətə başlamasını rəsmi şəkildə təsdiqlədi.

İkinci fəslin **“Naxçıvan qəza məktəbində şagirdlərin milli və silki tərkibi”** adlı üçüncü paragrafında bu təhsil müəssisəsində şagirdlərin sayı, milli və silki tərkibinə aid dövlətin siyasətindən bəhs

²⁹ Полное собрание законов Российской империи: собрание второе, т. 42, часть 1, – Санкт-Петербург, – 1867, – с.1016

olunur. Tipindən və səviyyəsindən asılı olmayaraq, dövlət məktəblərində şagird kontingenti müxtəlif millətlərdən - yerlərdəki rus dövlət məmurlarının, azərbaycanlı, gürcü, yəhudi və digər millətlərin uşaqlarından təşkil olunurdu. Tədris rus dilində aparılırdı. İmperiya məqsədlərindən irəli gəlsə də, Qafqazın aborogen millətlərindən olan azərbaycanlıların, ümumiyyətlə müsəlmanların, gürcülərin, digər etnik qrupların təhsilə cəlb edilməsi işinə xüsusi əhəmiyyət verilirdi.

Naxçıvan qəza məktəbinin fəaliyyətinin ilk illərində çox az sayda azərbaycanlı şagirdin təhsil aldığı açıq-aydın görünür. Lakin sonrakı illərdə Naxçıvan qəza məktəbi və Ordubad normal ibtidai məktəbində azərbaycanlı şagirdlərin sayı hiss olunacaq dərəcədə artmışdır. 1850-1873-cü illəri, yəni 23 illik bir zaman kəsiyini əhatə edən statistik məlumat azərbaycanlı şagirdlərinin illər üzrə sayını aşağıdakı kimi göstərir:

1850-ci ildə 17 şagird; 1851-ci ildə 23 şagird; 1852-ci ildə 21 şagird; 1853-cü ildə 11 şagird; 1854-cü ildə 12 şagird; 1855-ci ildə 10 şagird; 1856-cı ildə 13 şagird; 1857-ci ildə 10 şagird; 1858-ci ildə 3 şagird; 1859-cu ildə 6 şagird; 1860-cı ildə 14 şagird; 1861-ci ildə 34 şagird; 1862-ci ildə 35 şagird; 1863-cü ildə 28 şagird; 1864-cü ildə 25 şagird; 1865-ci ildə 26 şagird; 1866-cı ildə 24 şagird; 1867-ci ildə 29 şagird; 1868-ci ildə 19 şagird; 1869-cu ildə 19 şagird; 1870-ci ildə 15 şagird; 1871-ci ildə 19 şagird; 1872-ci ildə 22 şagird; 1873-cü ildə 31 şagird³⁰.

Bu statistik rəqəmlər arxiv sənədlərində və mənbələrdə də göstərilirdi. 1898-ci ildən etibarən qəza məktəbi üzrə azərbaycanlı şagirdlərin sayında əsl dinamikanı müşahidə etmək mümkündür. Çox saylı arxiv sənədləri və dövrü nəşrlərin nəzərdən keçirilməsi zamanı aydın olur ki, bu tədris müəssisəsində 1898-ci ildə 206 nəfər, 1899-cu ildə 207 nəfər, 1900-cü ildə 207 nəfər, 1901-ci ildə 209 nəfər, 1902-ci ildə 220 nəfər, 1903-cü ildə 260 nəfər, 1904-cü ildə 280 nəfər şagird olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində məktəbin şagird

³⁰ Сборник сведений о Кавказе: в 7-х.т. Т. VII, (под ред. Н.Зейдлица). – Тифлис, – 1880, – с.253

heyətində azərbaycanlı şagirdlərin sayı bir qayda olaraq digər millətlərdən olan şagirdlərin sayından üstün olmuşdur. 1908-ci ildə Naxçıvan şəhər məktəbində oxuyan 224 şagirddən 97 nəfəri azərbaycanlı idi. Ordubad şəhər ibtidai məktəbində 134 şagirddən 110 nəfəri azərbaycanlı idi.³¹ 1909-cu ildə Naxçıvan şəhər məktəbində 223 şagirddən 96 nəfər azərbaycanlı idi. Ordubad məktəbindəki 162 şagirddən 127 nəfərini azərbaycanlı şagirdlər təşkil etmişdi³² və s.

İkinci fəslin dördüncü paragrafı **“Naxçıvan qəza məktəbinin müəllimləri”** adlanır. Burada arxiv sənədləri və digər öyrənilməmiş mənbələr əsasında Naxçıvan qəza məktəbinin müəllimlərinin ictimai-pedaqoji fəaliyyətindən bəhs olunmuşdur. Tədqiqat zamanı müxtəlif mənbələr (Tiflis, İrəvan, Bakı və Naxçıvan arxivləri) əsasında qəza məktəbinin müəllimlərinin fəaliyyəti haqqında yeni sənədlər aşkar edilərək öyrənilmişdir. Məktəbin ilk Azərbaycan dili və şəriət müəllimi kimi Molla Allahverdi Sultanovun həyatına və müəllimlik fəaliyyətinə işıq salmaq, ona dövrün, zamanın fonunda nəzər yetirmək, qiymət vermək mümkün oldu. Soy adının Sultanov olması, rus-türk müharibəsi zamanı Naxçıvan Sarvanlar süvari yarım batolyonunda komandir kimi iştirakı onun Kəngərli xanlarının nəslindən olması ehtimalını artırır. A.Sultanov ömrünün 14 ilə yaxın bir dövrünü müəllimliyə həsr etmiş, pedaqoji fəaliyyəti dövründə mükafatlar almasa da, qüsursuz işləmişdir³³

Molla Allahverdi Sultanovun şagirdi Qulubəyov Mirzə Sadıx Mirzə Kazım oğlu Naxçıvan qəza məktəbinin tarixinə Azərbaycan dili və şəriət qanunları üzrə ikinci müəllimi kimi düşmüşdür. M.S.Qulubəyov 1823-cü ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. O, Naxçıvan qəza məktəbinin tam kursunu bitirmişdir. Qafqaz Tədris Dairəsinin komissiyası qarşısında imtahan verib şəriət qanunları və Azərbaycan dili fənni üzrə müəllimlik hüququna yiyələnmiş, 10 oktyabr 1852-ci ildən Naxçıvan qəza məktəbinin şəriət və

³¹ Отчет о состоянии учебных заведения Кавказского Учебного Округа за 1908-г. – Тифлис, – 1909, – s.275

³² Отчет о состоянии учебных заведения Кавказского Учебного Округа за 1909-г. – Тифлис, – 1910, – s.283

³³ Naxçıvan Muxtar Respublikası MDA, f.26, s.1, iş 26/27, v.6

Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsində işləmişdir. İşlədiyi müddət ərzində nümunəvi müəllim olmuş, işinə məsuliyyətlə yanaşmış, dərs buraxma hallarına yol verməmiş, qüsursuz işləmişdir³⁴.

M.S.Qulubəyov yaxşı pedaqoq olmaqla yanaşı, şəhərin ictimai-mədəni həyatında da fəal iştirak etmişdir. Akademik İ.Həbibbəyli göstərir ki, *“M.S.Qulubəyov Naxçıvan teatrının ilk yaradıcılarından biridir. O, hətta sonralar keçmiş şagirdi Cəlil Məmmədquluzadə ilə birlikdə teatr tamaşalarının hazırlanmasında iştirak etmişdir. Belə ki, 2 sentyabr 1887-ci ildə Naxçıvan şəhərində Hacı Nəcəf Zeynalovun zalında səhnəyə çıxarılmış əsər “şəhər məktəbinin müəllimi M.S.Qulubəyovun vəsatətinə görə” hazırlanmışdır. Bu tamaşada Molla İbrahim Xəlil rolunu Cəlil Məmmədquluzadə oynamışdır*³⁵.

Sonrakı illərdə qəza məktəbinin şəriət və Azərbaycan dili fənnini tədris edən müəllimlər Əli Tağı oğlu Hüseynzadə, Molla Nəsrulla Hacı Mirzəli oğlu, Mirzə Sadıx Xəlilov, Mirzə Ələkbər Süleymanov olmuşlar. Dissertasiyada arxiv sənədləri əsasında bu müəllimlərin həyatı haqqında yeni məlumatlar verilmiş, müəllimlik fəaliyyətləri əsaslı mənbələr üzrə şərh olunmuşdur.

Tədqiqat zamanı Rusiyadan və Qərbi Avropadan gəlmiş müəllimlər haqqında da çoxlu sayda sənədlər öyrənilmişdir. İlk müəllimlər sırasına mənsub olan A.İ.Filimanov, P.M.Krınsov, Q.İ.Çerkasov, A.S.Sergeyev, V.L.Çermak, K.Nikitin, İ.M.Sanakoyev və başqaları məktəbdə tədris-tərbiyə işlərinin yaxşılaşması, onun təşkilati-metodik cəhətdən formalaşması işində bilik və bacarıqlarını əsirgəməmişlər. Arxiv sənədləri və digər tarixi mənbələrin qeyri millətlərdən olan müəllimlərin təlim-tərbiyə fəaliyyətinin bu və ya digər cəhətlərini işıqlandırmağa imkan vermişdir.

Naxçıvan şəhər məktəbinin inspektor-müəllimlərindən adı arxiv sənədlərində və dövrü nəşrlərdə tez-tez xatırlanan müəllimlərdən biri Konstantin Andreyeviç Nikitindir. K.Nikitin yerli xalqların, o cümlədən Azərbaycan dilini də bilirdi ki, bu da onun şəhərin mədəni mühitilə sıx təmasda olmasına zəmin yaratmışdır.

³⁴ Gürcüstan Respublika MDTA, f. 422, iş 696, 29 v.

³⁵ Həbibbəyli İ. Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. – Bakı: Azər nəşr, – 1997, – s.62

Naxçıvan şəhər məktəbinin adı qeyd olunmalı pedaqoqlarından biri də İvan Malxazoviç Sanakoyevdir. O, bu təhsil müəssisəsinin tarixinə qüsursuz, uzun müddət pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş müəllimlərdən biri kimi düşmüşdür. İ.Sanakoyev şəhər məktəbində 1892-ci ildən 1907-ci ilədək elm-fənn müəllimi işləmiş, həmin ildən 1915-ci ilədək isə məktəbdə inspektor vəzifəsini icra etmişdir.

Naxçıvan qəza (1879-cu idən şəhər) məktəbinin elm-fənn müəllimlərinin sırasında azərbaycanlı müəllimlərin də adı yazılmışdır. Tədqiqatda bu müəllimlərdən Salahbəy Zöhrəbəyov, Fərəc bəy Sultanovun kimliyi və pedaqoji fəaliyyətinin qəza məktəbi ilə bağlı olan dövrü yeni mənbələr əsasında öyrənilmişdir. Yerli müəllim-ziyalılardan Mirzə Əliməmməd Xəlilov və Abbas Qədimovun adı da Naxçıvan qəza məktəbinin elm-fənn müəllimi kimi tarixə düşmüşdür.

Məktəbdə Azərbaycan dili və şəriət fənnini tədris edənlərin böyük bir qismi bölgənin təhsil və ictimai-mədəni həyatında aktiv iştirakçı olmuş, gəncliyin yeni baxışlar əsasında formalaşmasına yüksək səy və əzmkarlıqla çalışmışlar. Bu cəhət də əhəmiyyətli fakt sayılmalıdır ki, sonralar Naxçıvan şəhər məktəbinin elm-fənn müəllimləri sırasında milliyyətə azərbaycanlı olan müəllimlər də fəaliyyət göstərmişdir. Rusiya və Avropadan gəlmiş müəllimlər içərisində ustad pedaqoq, bilikli müəllimlər də olmuşdur ki, onların adları indi də təhsil tariximizlə bağlı tədqiqatlarda hörmətlə yad edilir.

Dissertasiyanın “**Naxçıvan qəza məktəbinin kitabxanası**” adlı beşinci paragrafı ikinci fəslin sonuncu paragrafıdır. Burada qeyd olunur ki, XIX əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycan ərazisində rus dövlət məktəblərinin açılması bu məktəblərdə dərs kitablarının mərkəzləşdirilmiş formada komplektləşdirilməsi işinə xüsusi ehtiyac yaratdı. Çünki mövcud dövlət məktəblərində fənlərin tədrisi rus dilində aparılırdı ki, bu da həmin dildə tədris vəsaitlərinin, həmçinin əlavə oxu materiallarının böyük həcmdə toplanıb müxtəlif millətlərdən olan uşaqların istifadəsinə verilməsini zəruri edirdi. Qəza məktəbləri dünyəvi xarakterə malik olması ilə bölgə təhsilini yeni məzmun keyfiyyətləri ilə zənginləşirmişdi. Bu məktəblərdə rus dilində tədris olunan təbiyyat-riyaziyyat elmləri, rus dili və

ədəbiyyatı, rus tarixi və rus coğrafiyası, həmçinin rəsm və rəsmxətt kimi praktik fənlər, peşə, sənət, kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri üzrə məşğələlərin aparılması imperiyanın mərkəzlərindən gətirilən dərs kitabları vasitəsilə tədris olunurdu.

Yerli dil kimi Azərbaycan dilinin təlimi isə XIX əsrin birinci yarısında N. Demytyev, Mirzə Kazım bəy, Lazar Budaqovun, daha sonralar Mirzə Şəfinin, Konstantin Romanovun vəsaitləri hesabına ödənilirdi. Əsrin sonlarına yaxın Azərbaycan dili üzrə dərslik və digər tədris vəsaitləri hazırlanması işində yeni mərhələ başlandı. Bu tədris vəsaitləri məktəblərdə doğma ana dilinin öyrədilməsi işinə əhəmiyyətli təsir vasitəsi idi.

Qəza məktəbləri dərslik, dərs vəsaitləri ilə yanaşı, fənlərin öyrədilməsi prosesində istifadə edilən köməkçi vəsaitlərin (xəritə, atlas, qlobus, əyani vasitələr və s.) müəyyən komplektinə malik idi.

Naxçıvan qəza məktəbi və Ordubad ibtidai məktəbinin kitabxana fonduna aid mənbələrin öyrənilib ümumiləşdirilməsi göstərir ki, buradakı kitabları məzmununa görə iki böyük qrupa ayırmaq olar:

I. Tədris vəsaitləri: Bu bölməyə dərslikləri, pedaqoji-metodiki vəsaitləri aid etmək olar. Bu cür əsərlər və onların müəllifləri haqqında mənbələrdə, pedaqoji və metodiki fikrin tarixinə aid tədqiqatlarda verilən məlumatlar təhlil olunmuş, əldə edilən yeni fakt və məlumatlarla zənginləşdirilmişdir.

II. Rus və Qərbi Avropa yazıçı və şairlərinin əsərləri: Bu qrupda rus yazıçı və alimlərindən M.V.Lomonosov, N.Karamzin, V.Jukovski, V.Belinski, N.Annenkov, İ.P.Kotlyarevski, A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, N.Ostrovski, İ.A.Krılov, A.Talezin, N.V.Qoqol, F.İ.Buslayev, İ.Qonçarov, F.Dostoyevski, N.Nekrasov, Y.Polonski, İ.S.Nikitin, İ.Turgenev, M.Xomlyakov, M.Sibiryak, xarici ölkə yazıçılarından V.Şekspir, Q.E.Lessinq, N.Bualonun adı və əsərlərini göstərmək olar.

Öyrənilən materiallar göstərir ki, Naxçıvan qəza məktəbi və Ordubad normal ibtidai məktəbinin kitabxana fondu şagirdlərin təlim-tərbiyəsində xüsusi rol oynamışdır. Bu məktəblərdə təhsil alan azərbaycanlı gənclər yuxarıda göstərilən əsərlərlə tanış olmaqla yeni baxışlara, həyati, real biliklərə yiyələnməklə gələcəkdə regionun,

ümumən Azərbaycanın ictimai-mədəni həyatının yeni düşüncə və baxışlarla zənginləşməsində mühüm rol oynamış, xalqımızın azadlığı və xoşbəxt gələcəyi uğrunda mübarizə yollarında bu mütərəqqi ideyalardan faydalanmışlar.

Dissertasiyanın **“XIX əsrin sonları və XX əsrin başlanğıcında Naxçıvanda şəhər və kənd ibtidai məktəblərinin meydana gəlməsi və inkişafı”** adlı üçüncü fəslə iki paragrafdan ibarətdir. Birinci paragrafda **“Ordubad şəhər ibtidai məktəbi”**nin yaranması və inkişafı mərhələlərindən bəhs olunur.

Ordubad şəhər ibtidai məktəbi “Qafqaz tədris dairəsi və ona tabe olan tədris müəssisələrinin Nizamnaməsi” (29 oktyabr 1853-cü il) əsasında fəaliyyətə başladı. Nizamnamədə göstərilirdi ki, Qafqaz Tədris Dairəsində ibtidai məktəblər rəsmi olaraq Qafqaz canişinliyinin razılığı ilə yaradıla bilər. Bu sənəddə Ordubad ibtidai məktəbi birsinifli tədris müəssisəsi kimi nəzərdə tutulurdu. Müəyyən hazırlıq işləri başa çatdıqdan sonra məktəbin açılışı 1854-cü ilin 24 noyabrında baş tutdu. Məktəb ilk illərdən nümunəvi tədris müəssisəsi kimi tanınmışdır. Məktəbin bir illik fəaliyyətinə aid baxış və yoxlamalar zamanı tədris müəssisəsinə aid toplanmış məlumatlar, ona rəhbərlik çox diqqətlə öyrənilmiş, təhlil olunaraq qənaətbəxş hesab edilmişdir³⁶.

1860-1870-ci illərdə Ordubad şəhər ibtidai məktəbində azərbaycanlı şagirdlərin sayı aşağıdakı kimi olmuşdur: 1861-ci ildə 19 nəfər şagird, 1862-ci ildə 14 nəfər şagird, 1863-cü ildə 6 nəfər şagird, 1864-cü ildə 6 nəfər şagird, 1865-ci ildə 24 nəfər şagird, 1866-cı ilin şagird heyəti haqqında məlumat verilmir, 1867-ci ildə 17 şagird, 1868-ci ildə 4 şagird, 1869-cu ildə 16 şagird, 1870-ci ildə 13 şagird, 1871-ci ildə 13 şagird, 1872-ci ildə 17 şagird, 1873-cü ildə 18 şagird³⁷

Əhali arasında məktəbin nüfuzu gün-gündən artırdı. Tədris-tərbiyə işlərində də müəyyən uğurlar əldə edilmişdi. XIX əsrin 90-cı illərində Ordubad ibtidai məktəbi əsaslı şəkildə yenidən quruldu.

³⁶ Сборник сведений о Кавказе, в 7-х, Т.V, (Под.редак. Н.Зейдлица). – 1880, – s.252

³⁷ Yənə orada, s.253

Tədris müəssisəsinin struktur-məzmununun kökündən dəyişdirilməsi məqsədilə aparılan müzakirə və tövsiyələr əsasında məktəb 1 iyul 1897-ci ildən iki sinifli şəhər ibtidai məktəbinə çevrildi.

Məktəbin əsaslı şəkildə yenidən qurulması şagird heyətinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına təsir göstərirdi. XX əsrin əvvəllərində şagird heyətinin artmasında dinamikanı açıq-aydın görmək mümkün idi. 1902-ci ildə məktəb bir daha dəyişilərək, yeni məzmun, quruluş xüsusiyyəti qazandı. İkisinfli şəhər ibtidai məktəbi üçsinfli şəhər ibtidai məktəbinə çevrildi. Belə bir dəyişiklik məktəbə şagird axınına xeyli gücləndirdi. Məsələn, 1904-cü ildə Ordubad üç sinifli məktəbində təhsil alan 103 nəfər şagirddən 49 nəfər şagird azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur. 1907-ci ilin statistikasına görə məktəbdə təhsil alan 112 şagirddən 83 nəfəri azərbaycanlı olmuşdur və s. Sonrakı illərdə məktəbin şagird heyətində azərbaycanlı uşaqların sayı bir qayda olaraq 100 nəfərdən artıq olmuşdur.

Məktəbdə 1911-ci ilin məlumatına görə təhsil alan 172 nəfər şagirddən 141 nəfərini azərbaycanlı uşaqlar təşkil etmişdir³⁸.

Məktəb dövrünün ictimai-mədəni tədbirlərində, maarifçi-xeyriyyəçi və ictimai faydası olan işlərində lazımı səviyyədə iştirakçı olmuşdur. Şəhərin meteoroloji stansiyasının yaradılması da bu təhsil müəssisəsinin pedaqoji heyətinin əməyi sayəsində mümkün olmuşdur.

Məktəbdə yazıçı və şairlərdən İ.A.Krıloun, N.M.Karamzinin, N.V.Qoqolun, İ.Turgenevin, A.S.Puşkinin, M.Y.Lermontovun, Avropa klassiklərinin yubileylərinin və əsərlərinin müzakirələrinin keçirilməsi təkcə təhsil müəssisəsinin daxilində deyil, həm də şəhərin ictimai-mədəni həyatında təsirsiz qalmayan, izi görünən tədbirlər idi. Məktəbin A.S.Puşkinin Çar kəndində (Царское село) liseyin bağında abidəsinin ucaldılması məqsədilə tədris müəssisələrində açılmış kompaniyaya (1861-ci il) qoşulması ruh yüksəkliyi ilə keçirilən tədbirlərdən idi³⁹

Məktəbin fəaliyyət göstərdiyi müddətdə şagirdlərin təlim tərbiyəsi ilə bir çox qabaqcıl müəllimlər məşğul olmuşdur. Şəriət və

³⁸ Отчет о состоянии учебных заведения КУО за 1911 года, Тифлис:1912, s.301

³⁹ Ermənistan Respublika MDTA, F.19, s.1, iş 27, 22 v.

Azərbaycan dili fənnini Molla Mirzə İsmayıl Axund Mirzə Sadıx (1854-1855), Mirzə Əliməmmədbəy Mirzə Ağa oğlu Əlixanov (1857-1887), Mirzə Yəhya Səməndərov (1888-1903), Mir Kərim Əbdüləziz oğlu (1905-1916) tədris etmişdir.

Məktəbin ilk ştatlı nəzarətçisi P.L.Georgiyev olmuşdur. Sonralar bu vəzifədə ayrı-ayrı illər üzrə İ.F.Yakimidi (1866-1868), İ.D.Boqolyubov (1869-1872), M.D.Zazunov (1873-1876), Q.Y.Boqdanov (1879-1882), Qasım Qasimov (mənbələrdə adı və soyadı Касим Касимов kimi getmişdir) (1883-1887), N.A.Suvorov (1888-1890), Q.X.Sulxanov (1891-1893), NS.Krupnikov (1894-1896), P.Saulidi (1896-1902), A.S.Qomelauri (1904-1916) işləmişdir.

Məktəbin ikisinifli (1897), üçsinifli (1903) daha sonralar ali ibtidai şəhər məktəbinə çevrilməsi (1912) nəticəsində tədris fənlərinin sayı artmış, nəticədə ayrı-ayrı fənlər üzrə müəllim və müəllim köməkçisi ştatları da açılmışdır. Məktəbdə Abbasbəy Minasazov, MirKərim MirAbdulla oğlu, D.Q.Yenukidze, V.İ.Muradov, K.S.Çexanov, Q.A.Romanenko, Q.F.Çaladze, K.Saruxanov, M.Ç.Kotiyev, M.Q.Akritov və başqaları ayrı-ayrı tədris fənləri üzrə müəllim kimi fəaliyyət göstərmişlər. Bu pedaqoqların əksəriyyəti özləri haqqında yaxşı xatirələr qoyub getmişlər. İnquş xalqının böyük maarifçisi, azadlıq mücahidi M.Ç.Kotiyev də belə müəllimlərdən olmuşdur. Dissertasiyada əldə olunan sənədlər əsasında onun ictimai-siyasi və pedaqoji fəaliyyətinə aid ətraflı məlumat verilmişdir.

Üçüncü fəslin ikinci paragrafında XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində **“Regionda kənd ibtidai məktəblərinin yaranması və inkişafı”** məsələləri öyrənilir. Tədqiq olunan dövrdə Naxçıvanda savad təliminin yayılması və inkişafında kəndlərdə meydana gəlmiş dünyəvi təhsil müəssisələri mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bu tədris müəssisələri regionda əhalinin əhəmiyyətli bir hissəsinin maariflə əhatə olunması, təhsillənmə vasitəsi idi.

Bölgədə ilk kənd ibtidai məktəbi o zaman Şərur-Dərələyəz qəzasının (indiki Şərur rayonunun) Yengicə kəndində 1882-ci ildə fəaliyyətə başladı. Məktəbin ilk nəzarətçisi Qori Seminariyasının məzunu Mirzə Ələkbər Süleymanov, ilk şəriət müəllimi isə Molla

Zeynalabdin Qurbanbəyov olmuşdur. 1886-1887-ci illərdə bölgənin tanınmış pedaqoqlarından Sadıx Xəlilov müəllim kimi, daha sonralar nəzarətçi kimi işləmişdir. Həsən Nəzirbəyov, Abdulla Kəngərli, Həsən Ağayev, Məmməd Zamanbəyov, Molla Əli Fərəcbəyov və başqaları müxtəlif illərdə məktəbin müəllimləri olmuşlar.

Regionun kəndlərində maarif işi yayan ilk təhsil müəssisələrindən biri də 22 sentyabr 1885-ci ildə açılmış Baş Noraşen (indiki Cəlilkənd) zemstvo ibtidai məktəbi idi. Məktəb yerli özünüidarə orqanları tərəfindən göstərilən maliyyə yardımlarının, xeyriyyəçilik işləri ilə məşğul olan şəxslərin, ayrı-ayrı tədbirlər vasitəsilə toplanmış ianələrin və digər vəsait mənbələrinin hesabına fəaliyyət göstərirdi. Müxtəlif illərdə Baş Noraşen ibtidai məktəbində bölgənin qabaqcıl ziyalılarından Mirzə Əli Xəlilov, Məmməd bəy Qazıyev, Mirzə Ələkbər Süleymanov, Əbülqasım Sultanov, Tağı bəy Səfiyev, Rəhim Rəhimov kimi pedaqoqlar yetişən nəslin təlim və tərbiyəsi ilə məşğul olmuşlar. Böyük yazıçı, jurnalist C.Məmmədquluzadə də bu məktəbdə dərs demiş, bu tədris müəssisəsində ilk qələm təcrübəsi olan bir pərdəli “Çay dəsgahı pyesini şagirdlərin iştirakı ilə tamaşaya qoymuşdur”⁴⁰.

Məktəbdə şəriət və Azərbaycan dili dərslərini Molla Yaqubəli Kərbəlayı Qurban oğlu, Molla Mirzə Fazil Fərzəlibəy oğlu tədris etmişlər. Baş Noraşen ikisınıfli zemstvo ibtidai məktəbində ətraf kəndlərdən gələn çoxlu sayda şagird təhsil alırdı. Arxiv sənədlərində belə yaşayış məntəqələrindən Oğlanqala, Aralıq, Qarxun, Qarabulaq, Mahmudkənd, Vərməziyar, Düdəngə, Zeyvə, Əskikənd, Kosacan, Siyaqut, Sərxanlı, Muğancıq kəndlərinin adı çəkilir⁴¹.

Regionun ilk kənd ibtidai təhsil müəssisələrindən biri də Nehrəm zemstvo normal məktəbi idi. Nehrəm məktəbi rəsmi olaraq 11 sentyabr 1885-ci ildə açılmışdır. Bu tədris müəssisəsi də yerli icma tərəfindən maliyyələşdirildiyindən zemstvo məktəbi adlanırdı. Məktəbdə Ələsgər Şeyxhəsənov, Cəlil Məmmədquluzadə, Sadıx Xəlilov, Kərim İsmayılov, Tağı bəy Səfiyev, Mirzə Cəlil Mirzəyev kimi dövrünün tanınmış maarifçiləri müxtəlif illərdə ştatlı nəzarətçi

⁴⁰ Həbibbəyli İ. Baş Noraşen məktəbində tamaşa. // Ədəbiyyat, 11 mart 1994-cü il

⁴¹ Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivi, F. 1. s. 1, iş 161, v.5

və müəllim kimi çalışmışlar. Məktəbin fəaliyyət göstərdiyi dövr ərzində Molla Qasım Molla Zeynalabdin oğlu, Molla Məmmədqulu Molla Əbdülhəsən oğlu, Molla Məmmədqulu Qazıyev şəriət və Azərbaycan dili fənnini tədris etmişlər. Kərbəlayi Cəfər Əli Kərbəlayi Adıgözəl oğlu uzun müddət məktəbin fəxri nəzarətçisi kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Nehrəm məktəbinin təlim-tərbiyə işlərində irəliləyişin, inkişafın yaranmasında böyük yazıçı C.Məmmədquluzadənin xüsusi əməyi olmuşdur. O, 15 yanvar 1890-cı ildən 1897-ci ilin iyun ayınadək Nehrəm ibtidai məktəbinin ştatlı nəzarətçisi işləmişdir. Onun söyləri nəticəsində bu təhsil ocağında şagird kontingentinin sayı 40 nəfərə çatdırılmışdır. Böyük maarifçinin həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri də məktəbdə qızlar üçün bölmənin yaradılması idi. Dövlət məktəbinə qızların cəlb edilməsi Nehrəmin, ümumən Naxçıvan bölgəsinin mədəni həyatı, təhsil mühiti üçün hadisə idi.

Cəhri kənd zemstvo ibtidai məktəbinin açılışı Nehrəm məktəbindən bir gün sonra, 12 sentyabr 1885-ci ildə oldu. Bu təhsil müəssisəsi regionda meydana gələn və inkişaf edən kənd məktəblərindən biri kimi əhalinin təhsillənməsi işində müəyyən səviyyədə iştirakçı olmuş tədris ocaqlarından idi.

XIX əsrin 90-cı illərində bölgənin kənd məktəblərinin sırasına bir neçə təhsil müəssisəsi əvvəl olundu. XX əsrin əvvəllərində isə bölgədə 50-yə yaxın kənd ibtidai məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Dissertasiyada bu məktəblər haqqında arxiv sənədləri, dövrü nəşrlər və tədqiqat əsərlərinin nəticələrinə istinad edilərək məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın dördüncü fəslı “**M.T.Sidqinin ana dili məktəbləri və Naxçıvanda rus-Azərbaycan məktəblərinin meydana gəlməsi və inkişafı**” adlanır. Fəslin “**M.T.Sidqinin “Məktəbi-Tərbiyə”si və onun varisi Naxçıvan rus-Azərbaycan oğlan məktəbi**” adlı birinci paraqrafında göstərilir ki, XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qabaqcıl ziyalılar maariflənmək, mədəni tərəqqiyə nail olmaq üçün daha geniş meydan, daha əlverişli şəraitin və vasitələrin yaradılması işinə səy və qüvvə sərf edərək yeni struktur-quruluşa, yeni təlim üsullarına malik təhsil müəssisələri yaratmaq uğrunda mübarizəyə qoşuldular. M.T.Sidqinin

“Əxtər” (1892) və “Məktəbi-Tərbiyə”si (1894) dövrünün yeni təlim və tərbiyə üsullarının tətbiq olunduğu belə ilk milli təhsil müəssisələrindən idi. “Məktəbi-Tərbiyə”nin nəinki Naxçıvanda, bütün Zaqafqaziyada tanınması dövlətin yerli idarəçilik məmurlarının diqqətini cəlb etmiş, “məktəbə tamaşa etmək bəhanəsi ilə” onu nəzarətə götürmüşdülər. Mürtəcə baxışlı din xadimləri də yeni pedaqoji üsul və qaydalarla işləyən məktəbin dinə və xalqa ziyan verdiyini elan edib onun bağlanmasını tələb edirdilər.

“Üsuli-cədid” hərəkatının nəticəsi kimi meydana çıxan “Məktəbi-Tərbiyə” bölgədə ana dilinin tədrisi və təlimin ana dilində aparılması ideyasının reallaşdırılması mərhələsi idi. Bu məktəbdə xarici dillər və digər tədris fənləri doğma ana dili vasitəsi ilə öyrədilirdi ki, bu cəhət əhalinin məktəbə maraq və meyllərinin başlıca şərti, hərəkatverici qüvvəsi idi. Məktəbə əhalinin marağını artıran digər çox mühüm cəhət isə ondan ibarət idi ki, burada dini və milli yekcinslik səciyyəvi xüsusiyyət idi. Burada yalnız azərbaycanlılar, ən yaxşı halda müsəlman dininə mənsub olanlar təhsil ala bilərdilər. İstər “Məktəbi-Tərbiyə”nin, istərsə də onun varisi iki sinifli rus-Azərbaycan məktəbinin fəaliyyəti dövründə şagird heyətinin sayı həmişə 100-dən artıq olmuşdur. Bütün bunlar və xüsusilə rus dilinə ayrılan həftəlik saatların azlığı Sidqinin dövlət rəsmiləri yanında etibarsız şəxs sayılması haqqında rəyin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, idarəçilik orqanlarında M.T.Sidqinin təhsil sahəsindən kənarlaşdırılması gündəmdə olan bir məsələ idi. 1898-ci ildə “Məktəbi-Tərbiyə”nin adı dəyişdirilərək “Naxçıvan rus-Azərbaycan oğlan məktəbi” adlandırıldı. Bu ildən etibarən məktəb dövlətin ixtiyarına verildi. Rus dilini yaxşı bilmədiyinə və dövlət məktəblərində müəllim vəzifəsini tutmaq üçün şəhadətnaməsi olmadığı bəhanə gətirilərək Sidqi məktəbin müdiri vəzifəsindən azad edilib, Azərbaycan dili müəllimi təyin olunur. Mirzə Ələkbər Süleymanov məktəbə müdir təyin edilir. Tədrisi ikinci və üçüncü şöbələrdə 10 saat, üçüncü və dördüncü siniflərdə 8 saat nəzərdə tutulan Azərbaycan dili dərsləri azaldılır. Ərəb və fars dillərinin tədrisi

tamamilə ləğv edilir. Məktəbi İrəvan Quberniyasının məktəblər direksiyası idarə edir⁴².

1897-ci ildə Sidqinin məktəbin müdirliyidən azad edilməsi şəhər ictimaiyyətinin narazılığına səbəb olmuşdur. Şəhər icmasının başçısı (городской староста) Cəfərqulu xan Naxçıvanski və məktəbin fəxri nəzarətçisi Bəhrəm xan Naxçıvanski İrəvan quberniyasının xalq məktəbləri inspektoruna 19 avqust 1900-cü il tarixli məktubu şəhər ictimaiyyətinin narahatlığının ifadəsi idi. Məktubda xahiş edilirdi ki, Sidqinin Ordubad şəhərində yeni açılmış rus-Azərbaycan məktəbinə müdir vəzifəsinə köçürülməsinə razılıq verilsin⁴³.

M.T.Sidqinin özü də İrəvana, Tiflisə, Bakıya, yaxud heç olmazsa Ordubada getməyi qərarlaşdırmışdı⁴⁴.

“Məktəbi-Tərbiyə”nin binası şəhər əhalisinin hesabına, qismən də digər ianələr vasitəsi ilə qurulmuşdu. Came məscidinin həyətinə tikilmiş dörd otaqdan ibarət məktəb binası 1896-cı ildə hazır olmuşdur. May ayının 14-də məktəbin yeni binaya köçürülməsi ilə əlaqədar təntənəli şəkildə açılış olmuşdur. Böyük messanat Hacı Zeynalabdin Tağıyev də məktəbin bölgədəki maarifçilik işinə verdiyi faydaya biganə qalmamış, məktəbin yeni uğurlara nail olması naminə gümüş pulla 1.000 rubl ianə göndərmişdir⁴⁵.

Məktəbin nəzarətçiləri regionun tanınmış müəllimlərindən təşkil olunurdu. M.Ə.Süleymanov, C.Mirzəyev, M.Zamanbəyovun müxtəlif illərdə nəzarətçi-müdir kimi fəaliyyəti məktəbin nüfuzunun əhali arasında artmasına xeyli dərəcədə təsir etmişdi. Mirzə Həbib Yusifov on beş ilə yaxın bir dövr ərzində şəriət fənni üzrə müəllim işləmişdir. Müəllim Tatyana İvanovna Dudik isə rus dilini tədris etmişdir. Bu illər ərzində Naxçıvan rus-Azərbaycan oğlan məktəbinin fəxri nəzarətçisi Cəfərqulu xan Naxçıvanski olmuşdur.

M.T.Sidqi tərəfindən əsas qoyulmuş “Tərbiyə məktəbi” Naxçıvan diyarında ictimai-pedaqoji hərəkətin inkişafında, sonrakı

⁴² Sidqi M.T. Əsərləri.– Bakı: Çapaşoğlu, – 2004, – 274 s.

⁴³ Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivi, f.26, s.1, iş 25/26, v.89-90

⁴⁴ Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivi, f.26, s.1, iş 30/31, v.6,

⁴⁵ Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivi, f.26, s.1, iş 25/26, v.2

ictimai-mədəni həyatın dirçəlişində özünəməxsus yeri və mövqeyi olan təhsil müəssisəsi olmuşdur. M.T.Sidqi milli təhsilmizin, ana dili məktəblərinin yaradıcılarından biri kimi şöhrət zirvəsinə ucalmışdır. “Məktəbi-Tərbiyə”nin layiqli varisi kimi Naxçıvan ikisinifli rus-Azərbaycan oğlan məktəbi bölgədəki məktəb təhsili tarixinin çox zəruri bir həlqəsi hesab edilməli və onun təhsil mədəniyyətimizin qiymətli səhifələri kimi yeri və mövqeyi tarixi-pedaqoji tədqiqatlarda daha mükəmməl və hərtərəfli şəkildə öyrənilməlidir.

Dördüncü fəslin ikinci paragrafi **“Qadın təhsili uğrunda mübarizə və Naxçıvan rus-Azərbaycan qız məktəbi”** adlanır.

Göstərilir ki, XIX əsrdə Naxçıvanda yüksək təhsilli ziyalılar da qadın-ananın tərbiyə olunmasına, müasir, yeniləşmiş ailə modelinin yaranmasına xüsusi səylə çalışırdılar. İstər C.Məmmədquluzadənin, istərsə də M.T.Sidqinin qızların təhsili sahəsində gördüyü işlər bölgədə ilk təşəbbüslər idi. Bu təşəbbüsləri qızlar üçün sistemli tədris müəssisəsi hesab etmək olmaz. Çünki hər iki maarif fədaisi oğlanlar üçün nəzərdə tutulmuş məktəblərin yanında çox az bir sayda qızların təhsilə cəlb edilməsinə nail ola bilməşdilər. Və bu hal davamlı xarakter daşımamışdır.

Naxçıvanda qız məktəbinin meydana gəlməsi və fəaliyyəti XX əsrin ilk illərinə təsadüf edir. Hələ görkəmli ictimai xadim Əhməd bəy Ağayev 1901-ci ildə “Kaspi” qəzetinin 5 oktyabr sayında “Müsəlmanlar arasında qadın təhsili” məqaləsində yazırdı ki, Hacı Zeynalabdinin vəsaiti ilə Bakıda oktyabrın 7-də imperatiriçə Aleksandra Fyodrovnanın adına rus-müsəlman qız məktəbinin açılışı gözlənilir və - *“...cənab Tağıyevin bu təşəbbüsü təqlid olunaraq artıq İrəvanda xüsusi rus-müsəlman məktəbi yaradılmış, Naxçıvanda isə bu cür məktəbin layihəsi işlənilib hazırlanmışdır və əldən-ələ gəzir...”*⁴⁶.

Arxiv sənədləri və dövrü nəşrlərdəki statistik məlumatlar Naxçıvan rus-Azərbaycan qız məktəbinin yaranma tarixi haqqında həqiqətin müəyyənlişməsinə imkan yaradır. İlk dəfə araşdırılıb üzə çıxarılmış arxiv sənədləri əsasında qız məktəbinin 1908-1912-ci illər

⁴⁶ Агаев А. Женское образование среди мусулман. // Каспи. – Баку, – 1901, 5 октября

arasında təsis olunduğu haqqında tədqiqatlarda formalaşmış fikirlərin qeyri-dəqiq olduğunu təsdiq edir. Arxiv sənədləri məktəbin 17 yanvar 1904-cü ildən fəaliyyətə başladığını tarixi həqiqət kimi ifadə edir⁴⁷.

Naxçıvan rus-Azərbaycan qız məktəbi üçün binanın inşasına aid bir sənəd xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu sənəd binanın inşasına şəhər ziyalıları və əsilzadələrini düşündürən, narahat edən, onları səfərbər edən məsələ olduğu haqqında əsaslı fikir formalaşdırır. Binanın inşa edilməsinə ilk təşəbbüs hələ 1907-ci ildə olmuşdur. Həmin il şəhər əsilzadələri və ziyalıları səfərbər olub binanın tikilməsinə əhəmiyyətli səviyyədə vəsait toplaya bilmişdilər. Xeyriyyə məqsədi ilə şəhərin nüfuzlu adamlarının belə bir işə qoşulması müəyyən rəsmi razılıq əsasında həyata keçirilmişdir. Sənəddən aydın olur ki, İrəvan qubernatoru Qraf Tizenqauzen xeyriyyəçi şəxslərin siyahısı üzrə məktəblə şəxsən tanış olmuşdur. Tikintinin reallaşdırılması məqsədilə əməli işlərə yalnız 1909-cu ildən başlandı. 16 yanvar 1909-cu ildə məktəbin müdiri Varvara Pavlovna Yarmaxova və Naxçıvan şəhər sakini, dövrünün maarifçi-pedaqoqlarından biri Mirzə Nəsrulla Əmirov arasında tədris müəssisəsinə bina inşa edilməsi məqsədilə “Müqavilə” (“Kontrakt”) bağlandı. Müaviləyə görə, məktəbin binasının tikintişi bir il müddətinə başa çatdırılmalı idi⁴⁸.

Məktəbin fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində (1904-1917-ci illərdə) Mariya Fyodorovna Vlasova, Varvara Pavlovna Yarmaxova, Tatyana İvanovna Dudik, Varvara Petrovna Bendukudze kimi qadın pedaqoqlar nəzarətçi-müdir vəzifəsində işləmişlər. Araşdırdığımız arxiv sənədlərində məktəbin ilk şəriət və Azərbaycan dili müəllimi kimi Molla Sadıx Əliyevin adı çəkilir. O, bu vəzifədə 1904-cü ildən 1908-ci ilədək işləmişdir. Sonrakı illərdə məktəbin Azərbaycan dili müəllimi Fatma xanım Sultanova olmuşdur. O, bölgədə ilk qadın maarifçi-müəllimlərdən biri kimi tanınır. Fatma xanım Sultanova

⁴⁷ Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivi, f.26, s.1, iş.65/66, 11 s.

⁴⁸ Naxçıvan Muxtar Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, f.26, s.1, iş.28/29, v.40

Azərbaycan dili fənnini 1911-ci ilədək tədris etmiş və əlavə olaraq qızların əl işləri üzrə məşğələlərinə rəhbərlik etmişdir⁴⁹.

Naxçıvan qız məktəbinin ikinci azərbaycanlı qadın müəllimi Böyükxanım Hacıbəyova idi. O, burada 1911-ci ildən pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. Böyükxanım Hacıbəyova Tiflis Puşkin məktəbini bitirmişdir. Böyükxanım Hacıbəyova məktəbdə Azərbaycan dili fənnini tədris edən müəllim kimi yalnız bir il fəaliyyət göstərmişdir.

Naxçıvan qız məktəbinin qadın müəllimlərindən biri də Nazlı xanım Tahirovadır. Nazlı xanım Naxçıvan şəhərində Mirzə Məhəmməd Tahirovun ailəsində anadan olmuşdur. 1907-ci ildə böyük xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin qız məktəbini bitirdikdən sonra İrəvana, valideynlərinin yanına qayıdır. Bir müddət İrəvanda görkəmli maarifçi Haşım bəy Nərimanbəyovun məktəbində çalışır.

1912-ci ildə ailəsi ilə birlikdə Naxçıvana qayıdır və həmin ildən rus-Azərbaycan qız məktəbində müəllim işləyir.

Naxçıvan ikisinfli rus-Azərbaycan qız məktəbi şagird kontingentinə görə dövrünün əhəmiyyətli tədris müəssisələrindən biri olmuşdur. Müqayisə üçün deyək ki, əgər Kalininanın İrəvan qız məktəbi 17 şagirdlə, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin qız məktəbi isə 50 şagirdlə fəaliyyətə başlamışdırsa, Naxçıvan qız məktəbi ilk tədris ilinə 61 şagirdlə qədəm qoymuşdur. Məktəb sonrakı illərdə çox hallarda 100 nəfərə yaxın şagird heyəti ilə öz işini davam etdirmişdir.

Dissertasiyanın beşinci fəslı **“XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda təhsilin, yeni pedaqoji ideyaların yayılması və və inkişafı”**adlanır və üç paragrafı əhatə edir. Birinci paragrafda **“Naxçıvanda yeni pedaqoji ideyaların yayılmasında qabaqcıl müəllimlərin rolu”**ndan bəhs olunur. Göstərilir ki, XIX əsrin sonları Naxçıvanda dünyəvi məktəblərin təsis olunması, elm və mədəniyyətin inkişafı, mədəni-maarifləndirici təsisatların (kitabxana və qiraətxanaların, teatr tamaşalarının) yaradılması uğrunda mübarizə geniş vüsət aldı. Artıq bu dövrdə Naxçıvanda maarifçi hərəkatın böyük bir dəstəsi yetişmişdi. Bu maarifçi ziyalılardan adı Naxçıvanda

⁴⁹ Yenə orada, s.140-141

məktəb təhsili təcrübəsi ilə bilavasitə bağlı olan Mirzə Sadıx Quliyev, Əliməmməd Xəlilov, Məmməd bəy Qaziyev, Əbülqasım Sultanov, Mirzə Ələkbər Süleymanov, Sadıq Xəlilov, Rəhim Xəlilov, Ələsgər Şeyxhəsənov, Ələsgər Abbasov, Molla Məmmədqulu Qaziyev, Kərbəlayı Cəfəralı Adıgözəlov, Mirzə Cəlil Şürbi, Məmmədəli Sidqi Səfərov, Kərim bəy İsmayılov, Mirzə Nəsurulla Əmirov, Məmməd Zamanbəyov, Rəhim Kazımbəyov, Məhəmməd Rəsizadə, Əlirza Rəsizadə, Həsən Qaziyev və bir çox başqaları bölgənin təhsil tarixinin şərəf dolu səhifələrini yazmışlar. Onlar yalnız pedaqoji fəaliyyəti ilə deyil, dövlət idarələri üçün zəruri dəftərxana xidmətçiliyində (tərcüməçilik, işgüzar yazışmalar, müxtəlif məzmunlu ərizələrin yazılması), xalqın ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə mirzəlik, vəkil-hüquqşünaslıq, ədəbi-mədəni tədbirlər (kitabxanaçılıq, qəzetçilik, teatr) sahəsində də fəaliyyət göstərirdilər. Bu pedaqoqlardan bir qismi elmi və jurnalistik fəaliyyəti ilə də məşğul olurdular ki, onların nəşr etdikləri məqalələr, kitablar, əlyazmaları bölgənin bəhs olunan dövrünün öyrənilməsi sahəsində çox əhəmiyyətli mənbələr kimi indi də qiymətini, dəyərini qoruyub saxlamaqdadır.

Bu təcrübə pedaqoqlar, məktəbdar müəllimlər haqqında bir sıra tədqiqatlarda müəyyən səviyyədə bəhs olunmuşdur. Lakin bununla belə arxiv sənədləri və dövrü nəşrlər əsasında müəyyənləşdirmək olur ki, qabaqcıl praktik müəllimlərin pedaqoji və maarifçi fəaliyyəti ilə bağlı öyrənilməmiş səhifələr, dəqiqləşdirilməmiş məqamlar var. Ona görə də əldə etdiyimiz faktlar əsasında bu maarifçi-müəllimlərin bir çoxunun pedaqoji fəaliyyətini müəyyənləşdirmək, digər bir qismi haqqında yeni, indiyədək araşdırılmamış sənədlər əsasında tərcümeyi-hal xarakterli məlumatlar verməyə səy göstərmişik ki, dissertasiyada bu haqda geniş və hərtərəfli bəhs olunmuşdur. Xüsusi ilə Şeyx Məhəmməd Rasizadə, Əlirza Rasizadə, Məhəmməd bəy Zamanbəyovun və başqalarının həyatı və fəaliyyəti haqqında yeni sənədlər aşkar edilərək elmi fikrə çatdırılmışdır.

XIX və XX əsrin əvvəllərində bölgənin maarifçi mühitinin ziyalıları içərisində Eynəli bəy Sultanovun və Qurbanəli Şərifzadənin xüsusi yeri və mövqeyi olmuşdur. Bu maarifçi ziyalılar Naxçıvan

ictimai-mədəni mühitinin meydana gəlməsi və inkişafında ideya qaynağı, əməli-təcrübi fəaliyyət nümunəsi göstərmişlər. C.Məmmədquluzadə, H.Cavid və başqaları bu maarifçi ziyalıların xalqa xidmət fəlsəfəsindən bəhrələnmiş, özlərinin sonrakı fəaliyyət sahələrinin qurulmasında, uğrunda mübarizə apardıqları idealların seçimində bu təcrübədən faydalanmışlar. E.Sultanov və Q.Şərifzadə Naxçıvan ictimai-mədəni mühitinin formalaşmasında yaxından iştirak etməklə yanaşı, Qafqazın ictimai-mədəni mühitinin fəal iştirakçılarından olmuş, Naxçıvan mühitinin problemlərini Azərbaycan, Qafqaz ictimai-mədəni həyatının problemləri və uğurları səviyyəsinə qaldırmış və həlli yollarını müəyyənləşdirməyə səy göstərmişlər. Belə bir dərin ictimai məzmunu malik qabaqcıl baxışların öyrənilməsi də tədqiqat zamanı diqqətdə saxlanılmışdır.

Bəhs olunan dövrdə Naxçıvan ictimai-pedaqoji mühitinin, həmçinin bütün Azərbaycan pedaqogikasının və təhsilinin böyük yaratıcılarından biri də M.T.Sidqi olmuşdur. Sidqi müasir Azərbaycan ədəbi-mədəni, fəlsəfi-etik, pedaqoji-psixoloji fikrində həmişə yad edilən, tədqiqatlarda həyat və yaradıcılıq yolu öyrənilən görkəmli ziyalı, tanınmış maarifçilərdən biridir. Onun bütün fəaliyyəti Naxçıvanla bağlı olmuş, Azərbaycan pedaqogikasının, məktəb təhsilinin parlaq ulduzu kimi işığı, nuru məhz bu diyardan ölkənin digər bölgələrinə səpələnmişdir. Bu xalq ziyalı zəmanəsinin ictimai düşüncəsinin inkişafında mühüm xidmətlər göstərmiş, bir maarifçi kimi “hamıdan huşyar” (C.Məmmədquluzadə) olduğunu nümayiş etdirə bilmişdir. M.T.Sidqinin yeni pedaqoji düşüncənin görkəmli nümayəndələrindən biri, qızgın təbliğatçılarından olması, təcrübi-pedaqoji işlərini yeni üsullar, qaydalar əsasında qurmağı bacarması Azərbaycan pedaqogikasında uğurlu bir hadisə, mütərəqqi məzmun istiqamətinə malik mərhələ idi. M.T.Sidqi məhz bu ali məqsədlərə görə Azərbaycanın qabaqcıl düşüncə sahibləri R.Əfəndiyevin, N.Nərimanovun və S.M.Qənizadənin diqqətini çəkmişdir. Onlar Sidqinin işığa doğru yolçuluğunu davam etdirməyə səsləmişlər. Ona görə də keçmişin təcrübəsini aktualaşdırmaq, yəni Sidqini bu günün prizmasından öyrənilib qiymətləndirmək, məktəbdarlıq və yaradıcılıq fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini bütün gerçəkliyi ilə üzə çıxarmaq olduqca vacib məsələdir. Dissertasiyada

M.T.Sidqinin pedaqoji irsi və təcrübi fəaliyyətinin əsaslı, elmi şəkildə işıqlandırılmasına səy göstərilmişdir.

Beşinci fəslin ikinci paragrafı **“Görkəmli maarifçi-pedaqoqların Naxçivanda ictimai-pedaqoji mühitin inkişafına təsiri”** kimi müəyyənləşdirilmişdir. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Naxçivanda təhsilin, ictimai-pedaqoji fikrin inkişafında tanınmış Azərbaycan ziyalıları R.Əfəndiyev, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, Ü.Hacıbəyov və başqalarının bu və ya digər şəkildə əməyi, xidmətləri olmuşdur. R.Əfəndiyev özünün bilavasitə rəhbərliyi altında 1918-ci ildə Naxçivanda ibtidai məktəblər üçün müəllim hazırlığına kömək məqsədilə kurslar təşkil etmiş, mühazirələr oxumuşdur. N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, Ü.Hacıbəyov kimi ictimai-mədəni fikrimizin böyük simaları bölgədə milli oyanışı, təhsil sahəsində hər hansı bir yeniliyi diqqətlə izləmiş, burada baş verən inkişaf əlamətini, tərəqqi meyllərini müdafiə etməklə yanaşı, bu prosesin ardıcıl və davamlı olması üçün səylərini əsirgəməmişlər. Belə bir cəhəti göstərmək lazımdır ki, Azərbaycanda milli dirçəliş uğrunda gedən mübarizə Naxçivanda ictimai fikrin inkişafına təsirsiz qalmamışdı. Bölgədə yaşayıb fəaliyyət göstərən ziyalı zümrəsi, müəllimlər ölkədə, ümumən Qafqazda azərbaycanlı mütəfəkkirlərin, pedaqoqların fikir və düşüncələrindən, yeni mahiyyətə və məzmununa malik təcrübələrindən, bir sözlə mübarizə amallarından bəhrələnmişlər.

Naxçivanda milli şüurun, ictimai fikrin və təhsilin inkişafına təsir edən, burada qabaqcıl ictimai-pedaqoji ideyaların yayılmasına səy göstərən maarifçilər sırasında M.Şahtaxtlını, C.Məmmədquluzadəni, H.Cavidini və digərlərinin adlarını göstərmək olar. Bu maarifçilər Naxçivanda doğulmuş, ilk təhsilini burada almış, gənclik illəri bölgənin ictimai həyatı ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Onların elmi, ədəbi, pedaqoji fəaliyyətinin ilk dövrləri doğulub boya-başa çatdığı bölgədə formalaşmışdır. Böyük Mirzə Cəlilin mütəfəkkircəsinə söylədiyi kimi “huşyar dostlar” bu gəncliyin sonralar görkəmli maarifçi, yazıçı, publisist kimi yetişməsinə təsir göstərmiş, ideya-əqidəcə yetişməsində dərin izlər, pozulmaz nəqşlər salmışlar. C.Məmmədquluzadə Uluxanlı məktəbindən sonra Cəlilkənd və Nəhrəm məktəbində təkcə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul

olmur, eyni zamanda əhalinin maariflənməsi yolunda işlər görürdü. H.Cavid Gəncə, Tiflis, Bakıdan əvvəl Naxçıvanda müəllim işləmişdir. Mütəfəkkir şair Naxçıvanla daima maraqlanmış, burada gedən prosesləri həmişə izləməyə çalışmışdır.

Bu maarifçilərin fəaliyyətlərinin bölgə üçün əhəmiyyətli edən xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, hələ Naxçıvanda ikən tanıdıqları istedadlı gəncləri İrəvana, Tiflisə, Bakıya cəlb etməklə onları Azərbaycan və Qafqaz maarifçi hərəkatına qoşmağa səy göstərmişlər. Məhəmməd ağa bölgənin qabaqcıl ziyalıları kimi M. T. Sidqiyyə, C.Məmmədquluzadəyə və başqalarına əməli köməklik göstərmiş və mənəvi dayaq olmuşdur. C.Məmmədquluzadə, Əliqulu Qəmküsar, Məhəmmədəli Sidqi və başqalarının daha geniş ictimai-mədəni mühitdə iştirakçı olmasına bilavasitə köməklik göstərmişdir. Başlıcası odur ki, bu maarifçilər bölgədən kənarında yaşayıb fəaliyyət göstərsələr də, bölgənin həyatı ilə həmişə maraqlanmış, ictimai-mədəni prosesləri daima izləmiş, buradakı inkişafın, qabaqcıl meyllərin ideya-əməli cəhətdən düzgün istiqamətlənməsinə əsaslı təsir göstərmişlər.

M.Şahtaxtlı Azərbaycan xalqının yetişdirdiyi böyük ziyalılardan biridir. Onun adı tarixə dilçi alim, yeni məktəb, yeni əlifba ideyasının təbliğatçısı, XX əsrdə Azərbaycan dilində ilk qəzetin nəşiri, dövrünün məşhur publisisti kimi düşmüşdür. Xalqın bütün təbəqələrinin təhsillə əhatə olunması naminə zəruri vasitə və imkanlar kimi Məhəmməd ağa M.F.Axundovdan sonra ərəb əlifbasının təlimdə doğurduğu maneələrin aradan qaldırılması yolunda mübarizə aparmış ikinci böyük maarifçi idi. Onun əski əlifbaya münasibəti dilçi alimin mövqelərini və baxışlarını əks etdirən münasibət idi. O, Rus və Avropa şərqşünaslığında dilçi alim, şərqşünas kimi tanınmışdır. Təhsilinin bütün mərhələləri Avropa və rus pedaqogikasının qabaqcıl nailiyyətləri ilə bağlı olduğundan Məhəmməd ağanı Qərb modernizminin, Qərb maarifçiliyinin Azərbaycanda yayılmasının qüdrətli, möhtəşəm siması kimi qiymətləndirməyə imkan verir. M.Şahtaxtlını digər ziyalılarımızdan fərqləndirən xüsusiyyət Qərb mədəniyyətini, maarifçiliyini elə Qərbin özündə öyrənməsi, burada elmi və publisistik fəaliyyətlə məşğul olmasında idi. O, zəhməti və istedadı bahasına mənimsədiyi

maarifçi ideyaları Naxçıvandakı yeniliyə can atan gənclərlə bölüşür, onların maarifçi-ziyalı kimi yetişməsinə səy və qüvvəsini əsirgəmirdi.

Dahi Mirzə Cəlil ictimai-pedaqoji fikir tariximizdə sistemli pedaqoji təhsil görmüş, dövrünün qabaqcıl pedaqoji fikrini mənimsəmiş, təhsil sahəsində yeniliklərin və uğurlu təcrübənin fəal iştirakçısı və qızğın təbliğatçılarından biri kimi tanınmışdır. *“Azərbaycanın tərəqqipərvər nümayəndələri sırasında Cəlil Məmmədquluzadə ən görkəmli simalardan, əsl mənada bütün ömrünü xalqın xeyrinə, cəhalət və avamlıqdan xilas olmasına sərf etmiş ictimai xadimlərdən biridir. Onun zəngin, demokratik pedaqoji irsini, təlim-tərbiyə haqqında mütərəqqi fikirlərini tədqiq edib sistemləşdirilmiş şəkildə Azərbaycan xalqına çatdırmaq olduqca faydalı işdir”*⁵⁰

Həqiqətən də C.Məmmədquluzadənin bədii, publisistik irsi ilə yanaşı, maarifçi-pedaqoji baxışları da öyrənilməyə, müasir şəraitdə necə bir əhəmiyyətə malik olduğunu müəyyənləşdirməyə, bu ideya, əməli-təcrübi sərəvətdən indiki zamanda istifadə imkanlarını aşkar etməyə ehtiyac var.

Mirzə Cəlil məktəbdə həyati, zamanın tələblərinə cavab verəcək biliklərin verilməsi, təhsildə dünyəviliyin əsas götürülməsi, hər iki cinsdən olan uşaqların tədris-tərbiyə işləri ilə əhatə olunması, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnmiş vətəndaşların tərbiyə edilməsi və s. vacib pedaqoji problemlərin qoyuluşu və həlli yollarını müəyyənləşdirməyə xüsusi diqqət göstərən pedaqoqlardan biridir. Məktəbdə demokratizmi və humanist münasibətləri yaymaq, tədris prosesində yeni pedaqoji üsul və vasitələrdən istifadə etmək kimi yüksək, ali tələblər böyük maarifçinin bütün fəaliyyəti boyu qoruduğu, müdafiə etdiyi prinsiplər idi. Böyüdüyü, boya-başa çatdığı mühitdə ruhaniliyin və ruhanilərin heç nə ilə tənziqlənməyən, qadağa və məhdudiyətlər qoyulmayan fəaliyyətinə, heç bir ölçüyə sığmayan hərəkətlərinə Mirzə Cəlil qədər kəskin tənqidi münasibət göstərən ikinci bir pedaqoq tapmaq çətindir.

⁵⁰ Seyidov Ə.Y. Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişafı tarixindən. – Bakı: Maarif, – 1987, – s.251

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında Azərbaycan maarifçilərinin Vətən və xalq məfumu daha da konkretləşir, azərbaycançılıq ideologiyası səviyyəsinə yüksəlir. Azərbaycanın haralardan ibarət olduğunu, Vətənin haradan başladığını kütləyə başa salmaq, onda bu ruhu dirçəltmək, yetişən nəsildə vətənpərvərlik keyfiyyətləri formalaşdırmaq Mirzə Cəlil irsində qabarıq şəkildə əks olunurdu.

Mütəfəkkir şair-dramaturq Hüseyn Cavidin romantika ilə süslənmiş bədii sənət nümunələri insanın mənəvi aləminin, əxlaq keyfiyyətlərinin elə ali xüsusiyyətlərini özündə təzahür etdirirdi ki, bu ali xüsusiyyətlər ümumbəşəri məhəbbət hissi, ümum insan sevgisi kimi ali mənə daşıyırdı. Bütün maarifçilər kimi Cavid də cəmiyyət həyatında cəhalətin, mövhumatın böyük bəla olduğunu görür və xalqa göstərirdi. Həm ədəbi, həm də publisistik əsərlərində geriliyin, qəflətin səbəbini savadsızlıqla, elmsizliklə əlaqələndirir, buna qarşı mübarizəni hamılıqla aparmağı lazım bilirdi.

Cavid ədəbi yaradıcılığında hər nə qədər romantikdirsə, publisistikasında, maarif və məktəblə bağlı məqalələrində bir o qədər realistdir, həyatidir. O təhsil sistemində ilkin həlqə, mərhələ kimi ibtidai məktəbin yerini çox yüksək qiymətləndirir, bu fikrini inkişaf etmiş ölkələrin-Almaniya və Yaponiyanın nümunəsində təsdiq etməyə, sübuta yetirməyə çalışırdı. Cavid göstərirdi ki, məktəb xalqın hər bir üzvünü əsl vətəndaş, vətənpərvər insan kimi, fəal şəxslər kimi formalaşdırmağı özünün ali məqsədi bilməlidir. Şairin “Həsbi-hal” silsilə yazılarının hər birini ayrılıqda sırf pedaqoji oçerk kimi qiymətləndirmək olar.

Dissertasiyanın beşinci fəslinin üçüncü paragrafı bəhs etdiyimiz problemin çox mürəkkəb və ziddiyyətlərlə dolu dövrünə- **“Muxtariyyat ərəfəsi və muxtariyyatdan sonrakı ilk illərdə Naxçıvanda məktəb və pedaqogika”** məsələlərinə həsr olunmuşdur. Göstərilir ki, 1918-1924-cü illərdə Naxçıvan diyarı özünün çox ziddiyyətli və mürəkkəb bir dövrünü yaşamışdır. *“Birinci dünya müharibəsi, xarici hərbi müdaxilə, daşnak fitnəkarlıqları və basqınları şəraitində Naxçıvan məktəbləri də demək olar ki,*

*tamamilə bağlanmış, məktəb binaları kazarmalara, xəstəxanalara və yaxud qaçqınlar üçün sığınacaqlara çevrilmişdi*⁵¹.

Axtarışlar nəticəsində məlum oldu ki, belə bir vəziyyət mövcud məktəb şəbəkəsinin azalmasına, şagird kontingentinin xeyli dərəcədə aşağı düşməsinə, təlim-tərbiyə işlərinin zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Təhsilin iflic vəziyyətinə düşməsi bu sahə üzrə dövrün statistik təsvirlərində dəqiq olmayan məlumatların yer almasına şərait yaratmışdır. Ayrı-ayrı tədqiqatlarda arxiv materiallarına əsaslanaraq göstərilən məlumatların, statistik rəqəmlərin təzadlı mənzərəsi tez-tez müşahidə olunur ki, bu haqda dissertasiyada bəhs olunmuşdur.

Qeyd edək ki, arxiv sənədlərindəki bu uyğunsuzluq bir sıra obyektiv və subyektiv amillərlə bağlı olmuşdur. Diyarın qarşılaşdığı siyasi və iqtisadi çətinliklər, mərkəzi hökumətin faktik olaraq bu çətinlikləri aradan qaldırmaq iqtidarına malik olmaması, məktəblərin maddi-texniki bazasının zəifliyi, tədris ləvazimatlarının çatışmazlığı, müəllim kadrlarının azlığı və s. bu kimi səbəblərdən mövcud məktəblər fasilələrlə işləmiş, hətta bir çox məktəblər öz fəaliyyətini dayandırmalı olmuşdur.

Məhz, belə bir vəziyyət mənbələrdə qeyri-dəqiq, stabil olmayan məlumat və rəqəmlərin yer almasına şərait yaratmışdır.

Çarizmin devrilməsi Azərbaycanda milli mənafelərə istiqamətlənmiş siyasi-ideoloji hərəkatın güclənməsinə şərait yaratdı. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikasının yarandığı elan olundu. Ölkənin ictimai-siyasi həyatındakı bu dəyişikliyin bölgəyə təsiri daha qüvvətli olmuşdur.

Bu dövrdə müxtəlif adda, müxtəlif məzmunu malik tədris müəssisələri fəaliyyət göstərmişdi. Bu tədris müəssisələrini üç böyük qrupda birləşdirmək mümkündür. Birinci qrupa rus dövləti tərəfindən yaradılmış və yeni şəraitdə fəaliyyətini davam etdirən təhsil müəssisələrini daxil etmək olar.

İkinci qrupa dövrün qabaqcıl pedaqoji nəzəriyyəsini və milli tərbiyə ənənələrini özündə birləşdirən ana dili məktəblərinin meydana gəlməsi və inkişafı idi. Bu məktəblər qabaqcıl pedaqoji

⁵¹ Sadiqov S.H. Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixindən, Bakı: İrşad mərkəzi, 1995, 48 s

ideyaları və mütərəqqi məzmununa malik milli tərbiyə ənənələrini özündə birləşdirən tədris ocaqları idi. Bu təhsil müəssisələri M.T.Sidqinin adı ilə bağlıdır.

Üçüncü qrupa ianələr, cəmiyyətlər, dini qurumların hamiliyi əsasında yaradılmış məktəblər daxildir. XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan şəhərində “Xeyriyyə”, Naxçıvanda və həmçinin Ordubadda “Rüşdiyyə” və “Edadiyyə” məktəbləri də fəaliyyət göstərmişdir. Tədqiqatlarda bu tədris müəssisələrinin məzmunu, strukturu, verdiyi səmərə haqqında fikir və mülahizələr çoxlu sullar yaratmışdır. İlk mənbələrə, həqiqi elmi faktlara, arxiv sənədlərinə əsaslanma olmadığına görə bu tip tədris müəssisələrinin varlığı bir çox cəhətdən şübhə doğururdu. Bu tədris ocaqlarının yarandığı ilk illərdə hökumətin maarif məmurları belə “Xeyriyyə” anlayışı altında nəyin nəzərdə tutulduğunu müəyyənləşdirə bilməmişdi.

Muxtar Respublikanın Dövlət Arxivində saxlanılan “О Нахичеванском русско-татарском училищъ при мектебе “Хейрия” adlı 78 vərəqlik sənəddən aydın olur ki, “Xeyriyyə” məktəbi şəhərin nüfuzlu şəxslərindən ibarət komissiya tərəfindən 22 aprel 1911-ci ildə yaradılmışdır.

Bu sənəddə İrəvan qubernatoruna komissiya üzvlərinin 24 may 1912-ci il tarixli məruzəsi də saxlanılır. Məruzə “Xeyriyyə” məktəbi, onun məzmun-strukturu haqqında nisbətən ətraflı məlumat əldə etməyə imkan verir. Sənəddə İrəvan Qubernatoruna məktəb haqqında ətraflı məlumat verilir. Aydın olur ki, “Xeyriyyə” məktəbi 1906-cı ildən fəaliyyət göstərir.

Arxiv sənədləri təsdiq edir ki, məktəb Dini İdarənin sərəncamında durur, rus dilinin tədrisinə İrəvan Xalq Məktəblər direksiyasından nəzarət olunur. Məktəb rus dövlətinin nöqteyi-nəzərində etibarsız sayılır⁵²

Axtarışlar nəticəsində “Xeyriyyə” məktəbinə işıq salmaq mümkün oldu. Dissertasiyada bu barədə ətraflı bəhs olunmuşdur. Məktəb 1922-ci ilə kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1922-ci ilə aid bir sənəddə göstərilir:

⁵² Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivi, F. 1. s. 1, iş 38/39, s.40-41

1. "23 oktyabr 1922-ci il. Naxçıvan şəhərində mövcud Rüşdiyyə və Xeyriyyə məktəbləri birləşdirilib. I dərəcəli məktəb namını aldığına görə Xeyriyyə məktəbində müdirlik vəzifəsi ləğv olunur.

2. Xeyriyyə məktəbində müdirlik vəzifəsi ləğv olunduğundan məktəbin müdiri Şeyx Məhəmməd Rasizadə 23 oktyabrdan həmin məktəbdə (I dərəcəli məktəbdə-V.R.) müəllim işləyəcəkdir.

3. Xeyriyyə məktəbinin müəllimi Asaf Atakişiyev Xeyriyyə məktəbi müəllimliyindən azad olunub Naxçıvan qəzasının Bənənyar məktəbinə müdir təyin olunur"⁵³.

Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından dərhal sonra məktəblərin quruluşu və məzmununda əsaslı dəyişikliklər edildi. Ümumtəhsil məktəbləri bütün sovetlər ölkəsində olduğu kimi iki dərəcəyə ayrılırdı. Birinci dərəcəli məktəblər təhsil müddəti dörd il olmaqla ibtidai məktəb kimi nəzərdə tutulmuşdu. İkinci dərəcəli məktəblər ümumi təhsilin yüksək pilləsi hesab olunurdu. Burada təhsil müddəti 5 il idi. Bu dövrdə bölgənin təhsil tarixi üçün əlamətdar hadisələrdən biri 1922-ci ildə baş tutdu. Bölgədə ilk dəfə olaraq qızlarla oğlanların birgə təhsil alması həyata keçirildi.

Bölgə müəllimlərinin qurultayında qızların təhsilinin vəziyyətinə aid məruzəçi, dövrünün tanınmış maarifçisi Ə.Rüstəмова tapşırıldı ki, tezliklə Naxçıvan şəhərində qızlarla oğlanların birgə təhsil alması məqsədilə iki birinci dərəcəli məktəbin təşkilinə başlasın. Bu hadisə bölgənin məktəb tarixi sahəsində yeni bir mərhələnin başlanğıcı idi.

1922-ci ilin avqust ayının 28-də öz işinə başlayan Naxçıvan müəllimlərinin birinci qurultayında yeni yaranan məktəblərin müəllim kadrlarına ehtiyacını təmin etmək məsələsi də gündəmə gəldi. Həmin ilin noyabr ayının 1-də Naxçıvan Xalq Maarif Komissarlığının iclasında Naxçıvan şəhərində Müəllimlər Seminariyası yaradılması məsələsinə yenidən baxılır və müəyyən addımlar elə bu iclasda atılır. İclasda seminariyanın müdiri, onun müavinləri və müəllimlər təyin olunur. Təhsil müəssisəsinə rəhbərlik Tiflis Aleksandr Müəllimlər İnstitutunun məzunu Xəlil Hacılarova tapşırılır. Seminariyanın (1924-cü ildən pedaqoji texnikumun) fəaliyyəti üçün bütün əsas

⁵³ Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivi, F. 1. s. 2, iş 5, 18 s

tədbirlər on gün ərzində başa çatdırır. Naxçıvan pedaqoji texnikumu 1922-ci ilin noyabr ayının 10-da öz işinə başlayır. 1939-cu ilədək fəaliyyət göstərən texnikumun Naxçıvanda pedaqoji kadrların ilk dəstəsinin hazırlanmasında xidmətləri əvəzsizdir. Dissertasiyada texnikumun struktur-məzmunu haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Tədqiqat aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə imkan verdi:

1) Naxçıvanın Rusiyanın tərkibinə qatıldığı dövrdən burada fəaliyyət göstərən dövlət təhsil müəssisələri regionun təhsil tarixində yeni əlamət və keyfiyyətlərlə zəngin olan bir mərhələdir. Çarizm özünün müstəmləkə siyasətinə xidmət edən məktəblər vasitəsilə müəyyən mənada bölgədə təhsil sisteminin təməlini, əsasını qoydu. Bu təhsil müəssisələri nizamnamələr əsasında idarə olunan məktəblər kimi regionda dövrünün qabaqcıl görüşləri ilə silahlanmış ziyalı dəstəsi yetirmişdi.

2) XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda təhsilin və pedaqoji fikrin inkişafı başlıca olaraq: a) yeni tipli dünyəvi məktəblərin meydana gəlməsi; b) milli məktəblərin (“Məktəbi tərbiyə”) yaradılması; c) yeni məzmunla malik dərslər, dərslər vəsaitləri və digər tədris-təchizat vasitələrinin hazırlanması sahəsində.

3) Bəhs olunan dövrdə Naxçıvanda formalaşmış məktəb təhsili və pedaqoji düşüncə məzmunca aşağıdakı problemlərin həllinə xidmət göstərmişdir: a) çarizmin siyasi məqsədlərindən asılı olmayaraq, təhsil müəssisələri bölgədə savadsızlığın aradan qaldırılmasına; b) yeni məktəblər vasitəsi ilə dünyəvi elmlərin tədrisinin genişləndirilməsi, təlimin məzmununun yeniləşdirilməsi, yeni təlim metodları, vasitə və priyomlarının istifadəsinə; c) təlimin ana dilində aparılması və rus dilinin öyrədilməsinin kütləviləşdirilməsinə; d) Təlim-tədris problemlərinin həllinə kömək edən cəmiyyətlər, hamiliklər, həmkarlıqlar və ianələrin təşkilinə; e) təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsinə; f) yüksək pedaqoji səriştəyə və elmi biliklərə sahiblənmiş müəllimlərin hazırlığına; g) rus və Avropa maarifçiliyinin mütərəqqi ideyalarından bəhrələnərək regionda məktəb və pedaqoji fikrin inkişaf etdirilməsinə.

4) Azərbaycan dilinin tədrisi üzrə müqtədir müəllim dəstəsi yetişmişdir ki, onlar sonrakı dövrlərdə tədrisin Azərbaycan dilində

aparılması ideyasının reallaşdırılması işində pioner olmaq funksiyasını daşımışlar. Bölgədə Azərbaycan dilinin tədrisi sahəsində bu və ya digər səviyyədə xidməti olan müəllimlərin adları və əməlləri hörmətlə yad edilməyə layiqdir.

5) Bölgədə demokratik fikrin, humanist ideyaların yayılmasında ayrı-ayrı fənlər üzrə öyrədilən tədris materiallarının da böyük təsiri olmuşdur. Xüsusi ilə ana dilinin, həmçinin xarici dillərin tədrisi zamanı istifadə olunan mətnlər tədris-təlim məqsədilə yanaşı, tərbiyə məqsədlərini – humanist və xeyirxah əməlləri, ümumiyyətlə yüksək insani keyfiyyətləri aşılamaq vasitəsi olmuşdur.

6) İlk dəfə olaraq məktəblərdə sistemli kitabxana fondunun yaradılması, burada tədris vəsaitlərinin komplektlərinin qorunub saxlanması, şagirdlərin dünya ədəbiyyatı, mədəniyyəti və elminə aid biliklərlə tanışlığına imkan yaratmışdır.

7) Naxçıvan Azərbaycanda qadın təhsilinin reallaşdığı öncül bölgələrdən biri idi. Məktəb yaşlı qızların hələ XIX əsrin sonlarında Mirzə Cəlil və Sidqinin oğlan məktəblərində qızlar üçün sinif təşkil etməsi, edə bilməsi, 1904-cü ildən ayrıca qız məktəbinin fəaliyyətə başlaması ölkə təhsilində əhəmiyyətli hadisə idi.

8) Dövlət məktəblərində Qafqazda yaşayan əhali - azərbaycanlı, rus, gürcü, yəhudi və digər millətlərdən olanlar təhsil alırdı. Müəyyən silki mənafeələr istisna edilməklə, şagirdlərin dini və milli mənsubiyyətinə görə təhsil alma imkanları məhdudlaşdırmırdı. İlk illər Naxçıvan qəza məktəbində azərbaycanlı uşaqlar şagird kontingentinin az bir qismini təşkil etsə də, sonrakı illərdə şagirdlərin sayında azərbaycanlı uşaqların artım dinamikasının ayrı-ayrı millətlərin uşaqlarının sayı ilə müqayisədə artdığı müşahidə olunur.

9) Ana dilində yeni üsullu məktəblərin yaradılmasında Sidqinin “Məktəbi-Tərbiyə”si unikal təcrübə idi. Böyük maarifçi Şərq və Qərb pedaqogikasının mütərəqqi ideyaları əsasında həqiqətən milli Azərbaycan məktəbi yarada bilmişdi. Bu təcrübə təkcə Naxçıvan təhsilində deyil, bütün Qafqaz mühitində geniş əks-səda doğurmuşdu.

10) Öz dövrünə görə Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikir faydalı məzmunu malik olmuşdur ki, bu mütərəqqi sərvətlər qədim yurd yerlərimiz olan İrəvan bölgəsinin təhsil hərəkatı və mədəni mühiti ilə sıx qarşılıqlı əlaqə və təsirlər əsasında inkişaf etmişdir.

Tədqiqatdan çıxan nəticələrə görə **təklif** edirik ki:

- Naxçıvanda təhsilin və pedaqoji fikrin inkişaf tarixinə aid materiallardan tələbələrin təlimində istifadə edilməsi onlarda azərbaycançılıq məfkurəsinin formalaşdırılmasına fayda verir;

- Dissertasiya materialından müxtəlif məzmunlu kitabların, diyarın tarixinə aid ensiklopedik və soraq nəşrlərinin hazırlanması işində istifadə olunarsa, regionun tarixi haqqında biliklərin zənginləşməsi işinə fayda verir;

- Universitetlərin pedaqoji fakültələrində tədris olunan "Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi" fənnin tədrisində, tədris vəsaitləri və monoqrafiyaların hazırlanması işində tədqiqatın nəticələrindən istifadə oluna bilər.

- Regionun ali məktəblərinin pedaqoji yönlü ixtisaslarında "Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikrin tarixi" adlı xüsusi kursun təşkil edilməsi, digər ixtisaslar üzrə xüsusi kursların ("Naxçıvan tarixi") tədrisində tədqiqat materialından istifadə səmərə verir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələri müəllifin çap olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Naxçıvan Müəllimlər Seminariyası //Pedaqoji Universitetin Xəbərləri (Pedaqoji, psixoloji elmlər seriyası). – Bakı: ADPU, №2, – 1997, – s.50-56
2. M.T.Sidqi Şəxsiyyətin formalaşmasında əsas amillər haqqında. "Naxçıvan" // (İctimai-siyasi, ədəbi, elmi-publisistik janr) – Naxçıvan, – 2004, № 12, – s.137-139
3. Qafqazda təhsil islahatları və Naxçıvanda marifçilik hərəkatı (XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəlləri) // Uluslararası "Qafqaz xalqlarının folkloru və linqvokulturologiyası" simpoziumu, – Tbilisi,18-21mart 2012, – s.134-135
4. Naxçıvanda qız təhsilinin inkişafı tarixindən, (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri). – Naxçıvan:Məktəb, – 2013, – s.37
5. Qədim və Orta əsrlərdə Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikrin inkişafı haqqında. //Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri. – Naxçıvan: Müəllim, – 2014, №4, – s.24-31
6. Pedaqoji fikrimizdə M.T.Sidqi mərhələsi. //Məhəmməd Tağı Sidqi: taleyi və sənəti. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2015, – s.148-156

7. Naxçıvan qəza məktəbinin ilk Azərbaycan dili müəllimi. // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Humanitar elmlər seriyası. Naxçıvan: Qeyrət, – 2015, – s.210-217
8. Muxtariyyat ərafəsi və muxtariyyatın ilk illərində Naxçıvanda məktəb təhsilinin vəziyyətinə dair.// Azərbaycanca təhsil quruculuğunun prioritetləri: müasir yanaşmalar” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Naxçıvan şəhəri, 5-6 iyun 2015-çi il. – Bakı: Mütərcim, – 2015, – s.340-342
9. Tiflis Nüçəba məktəbi və Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri. // Naxçıvan Universiteti, Elmi əsərlər. Naxçıvan: Nuh, – 2015, №1, – s.280-286
10. Naxçıvan qəza məktəbinin kitabxanası. // Naxçıvan Universiteti, Elmi əsərlər. Naxçıvan:Nuh, – 2016, №1, – s.287-294
11. İlk Azərbaycan dili müəllimlərindən biri. //Azərbaycan məktəbi, – 2016, № 1, – s.84-87
12. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində İrəvanda və Naxçıvanda məscid məktəbləri və mədrəsələr. // Naxçıvan: Əcəmi, – 2016, – s.88
13. Kalbalı xan və İsmayıl xan kəngərlilərin xeyriyyəçi-maarifçi fəaliyyəti haqqında. // Axtarışlar. – Naxçıvan, № 3, – 2016, – s.178-184
14. Sofiya Stasyuleviçin məktəbi. // Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Naxçıvan, 25 noyabr, – 2016, – s.233-239
15. Naxçıvan qəza məktəbinin azərbaycanlı müəllimləri. – Naxçıvan Universiteti, Elmi əsərlər. – Naxçıvan: Nuh, – 2016, №2, – s. 205
16. İ.İ.Şopen İrəvan və Naxçıvan bölgəsinin məktəbləri haqqında. // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri. – Naxçıvan: Məktəb, – 2016, №4, – s.4-8
17. Ordubad normal ibtidai məktəbi. // Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər. – Naxçıvan: Qeyrət, – 2017, № 1, – s.157-163
18. “Məktəbi-Tərbiyə” və onun varisi Naxçıvan rus-Azərbaycan məktəbi. // Naxçıvan Universiteti, Elmi əsərlər. – Naxçıvan: Nuh, – 2017, №2, – s.261-273
19. XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda təhsil və redaqoji fikir. // Naxçıvan: Məktəb, – 2017, – s.60

20. Rusiya Xalq Maarif nazirliyinin məktəb nizamnamələrində Naxçıvan qəza məktəbi. // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri. // Naxçıvan: Məktəb, – 2017, № 2, – s.9-14
21. Məhəmməd ağa Şahaxtının pedaqoji görüşləri. // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri. Naxçıvan: Məktəb, – 2017, № 3, – s.8-14
22. Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikir (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri). // Naxçıvan: Əsəmi, – 2017, – 262 s.
23. Уставы Министерства Народного Просвещения России и Нахичеванское уездное училище: возникновение и этапы развития. //“Гілея” Науковий вісник. – Київ: Видавництво Гілея, – 2017, Випуск 125(№ 10), – с.151-154.
24. Azərbaycan Demokratik Respublikası və sovetlər dönəminin ilk illərində Naxçıvanda təhsilin vəziyyəti. // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri. Naxçıvan: Məktəb, – 2017, № 4, – s. 9-13
25. Ordubad şəhər məktəbi təhsil tariximizin səhifələrindən biri kimi. // Naxçıvan Universiteti, Elmi əsərlər. – Naxçıvan: Nuh, – 2017, № 4, – s. 265-276
26. Cəlil Məmmədquluzadə və ictimai pedaqoji fikrimiz. // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Naxçıvan: Qeyrət, – 2017, №5, – s.3-7
27. Kəngərli xanlarının Naxçıvanda və İrəvanda təhsil sahəsində xidmətləri. // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. – Naxçıvan: Qeyrət, – 2017, №6, – s.101-105
28. Azərbaycanda kənd ibtidai məktəblərinin yaranması və inkişafı tarixindən. // Naxçıvan Universiteti, Elmi əsərlər. – Naxçıvan: Nuh, – 2018, № 1, – s.268-277
29. Role of the Russian intelligensia in the formation and development of the enlightenment environment in Nakhchivan (XIX century and the beginning of the XX century). // British journal for social and economic research. Volume 3, Issue 1, February 2018, 11-15
30. Rus ziyalıları və Naxçıvan maarifçilik mühiti. // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri. – Naxçıvan: Məktəb, – 2018, № 1, – s.12-18

31. XIX əsr rus Qafqazşünaslığı məscid məktəbləri və mədrəsə təhsili haqqında (İrəvan və Naxçıvan bölgəsinin materialları əsasında). // Pedaqoji Universitet Xəbərləri, Humanitar, ictimai və pedaqoji-psxoloji elmlər seriyası. – Bakı: ADPU, – 2018, № 4, – s.324-335
32. Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikir (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri. İkinci nəşri. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2018, – 392 s.
33. İrəvan quberniyasında məscid məktəbləri və mədrəsə təhsili tarixi. // Azərbaycan və Türkiyə universitetləri: təhsil, elm, texnologiya. I Beynəlxalq elmi-praktiki konfransının materialları. II hissə, – Bakı, – 2019, – s.122-127
34. Naxçıvanda müəllim kadrları hazırlayan ilk təhsil ocağı. // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. – Naxçıvan: Qeyrət, – 2019, №1, – s.132-134
35. 1918-1924-cü illərdə təhsilin vəziyyəti haqqında. // Avropa və Asiya: Minillik Qonşuluq. Qars müqaviləsinin 100 illiyinə həsr olunmuş XIX Beynəlxalq Elmi Simpozium. 30 oktyabr, – 2021, – Qars/Türkiyə, – s.85-87
36. OnThe first Russian publik schools inthe Caucasus and the teacning ofthe Azerbaijani guage, Conrado, Revista pedaqoqica de la Universidad de Cienfuegos?Volimen17.Numero83.Noviembre Diciembre 2021.<http://conrado.ucf.edu.cu/index /php/conrado.P.080-085>
- 37.İrəvanda Azərbaycan məktəbləri və müəllimləri (XIX-XX əsrin əvvəlləri). // İrəvan necə varsa: Keçmişdən bu günə. – Bakı: Aspoliqraf LTD, – 2022, – s.293-300
38. The history of the struggle for the secular education of girls in Nakhchivan (Late 19th century, early 20th century). // Журнал «Наукові інновації тапередовітехнології», Випуск № 2(16), – Київ, – 2023, №2, – с.225-235

Dissertasiyanın müdafiəsi "04" oktyabr 2024-cü il tarixdə saat 10⁰⁰da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.40 Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasında qeydiyyat nömrəsi BED 2.40/1 Birdəfəlik Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Naxçıvan MR, Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 2, AZ 7003, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Dissertasiya ilə Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu rəsmi internet saytında ([www.nmi.edu.az.](http://www.nmi.edu.az)) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 13 iyul 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 12.06.2024
Kağızın formatı: 60x84, 1/16
Həcm: 80463
Tiraj: 100